లఘు గ్రంథాలు

తెలుగు వారి దేవాలయాలు

డా॥ పల్లెబోయిన సుబ్రమణి, డా॥ ఈమని శివనాగిరెడ్డి

27-29 డిసెంబర్, 2012, తిరుపతి

ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం
రాష్ట్ర సాంస్కృతిక శాఖ, సాంస్కృతిక మండలి

పొట్టి శ్రీరాములు
తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం

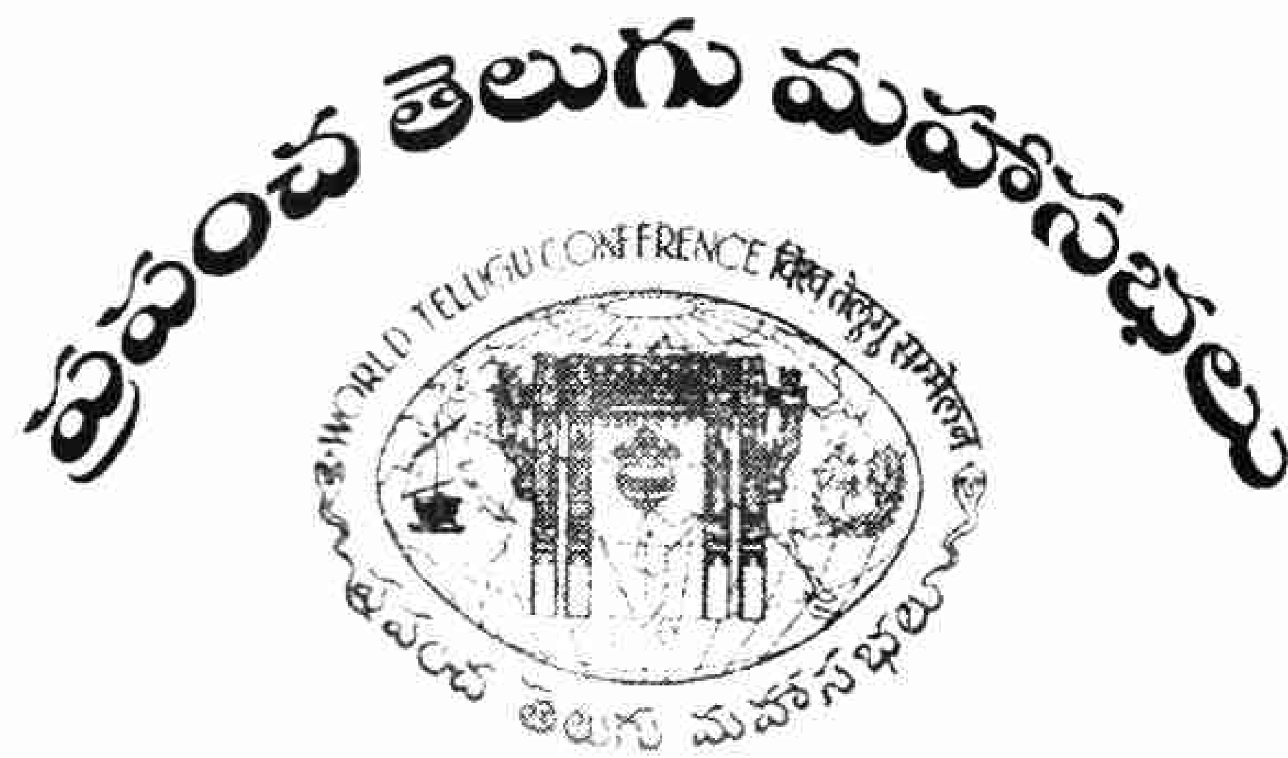
Blank Page

లఘు గ్రంథాలు

తెలుగువారి దేవాలయాలు

డా॥ పల్లెబోయిన సుబ్రమణి - స్థపతి

డా॥ ఈమని శివనాగిరెడ్డి - స్థపతి

27-29 డిసెంబర్, 2012, తిరుపతి

పొట్టి శ్రీరాములు తెలుగు విశ్వ విద్యాలయం

మండలి వెంకట కృష్ణారావు అంతర్జాతీయ తెలుగు కేంద్రం

హైదరాబాద్

Teluguvari Develayalu
– Dr. Palleboyena Subhramanyam - Stapathi
– Dr. Eemani Shivanagi Reddy - Stapathi

తెలుగువారి దేవాలయాలు

రచయిత : **డా॥ పల్లెబోయిన సుబ్రమణి – స్థపతి**
డా॥ ఈమని శివనాగిరెడ్డి – స్థపతి

ISBN : **81-86073-336-9**

ప్రచురణ నెం : **473**

ప్రతులు : **5000**

ముద్రణ : **డిసెంబర్, 2012**

వెల : రూ. 20/-

ప్రతులకు : **సంచాలకులు**
ప్రచురణల విభాగం,
పొట్టి శ్రీరాములు తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం
లలితకళాక్షేత్రం, పబ్లిక్ గార్డెన్స్,
హైదరాబాదు – 500 004.

ముద్రణ : **సాయిలిఖిత ప్రింటర్స్,** ఖైరతాబాద్, హైదరాబాద్.

యన్. కిరణ్ కుమార్ రెడ్డి

హైదరాబాదు

ముఖ్యమంత్రి
ఆంధ్రప్రదేశ్

నాంది

ప్రపంచ వ్యాప్తంగా ఉన్న తెలుగు వారిని ఒక్క వేదిక పైకి తీసుకు వచ్చేందుకు, తెలుగు ప్రభలను దశదిశలా వ్యాపింపజేసేందుకు రాష్ట్ర ప్రభుత్వం 2012 డిసెంబర్ 27 నుండి 29 వరకు ఏడుకొండలవాడి ఆవాసమైన తిరుపతి పుణ్య క్షేత్రంలో అత్యున్నత స్థాయిలో తెలుగు మహాసభలను ఏర్పాటు చేసింది. రాష్ట్రంలోనూ, దేశంలోనూ, ఇతర దేశాల్లోనూ ఉన్న తెలుగు వారందరూ పరస్పరం భావ వినిమయం చేసుకోవడానికీ, తెలుగువారు తమ గత చరిత్రను సంస్మరించుకుంటూ, ఉత్కృష్టమైన భవిష్యత్తును నిర్మించుకోవడానికో ఈ మహా సభలు ఎంతగానో దోహదం చేస్తాయని మేము విశ్వసిస్తున్నాం.

తొలి ప్రపంచ తెలుగు మహాసభలు జరిగి 37 సంవత్సరాలు గడిచాయి. అయితే ఇంతవరకూ ఏ రాష్ట్ర ప్రభుత్వం ప్రపంచ మహాసభలను నిర్వహించడానికి చొరవ చూపలేదు. మా ప్రభుత్వం అధికారంలోకి వచ్చిన నాటి నుంచీ ప్రజాజీవితాన్ని ఎలా మెరుగుపరచాలీ, తెలుగు వారి వైభవాన్ని ఎలా పరిరక్షించాలీ అనే దృష్టితో పనులు చేపడుతోంది. తెలుగువారి నిర్వహణ సామర్థ్యాన్ని ఇటీవల జరిగిన జీవ వైవిధ్య సదస్సులో కూడ ప్రభుత్వం నిరూపించింది. ఈ నేపథ్యంలోనే ప్రపంచ తెలుగు మహాసభలను నిర్వహించడానికి సమాయత్తమైంది.

ఇటీవల కాలంలో ప్రపంచ వ్యాప్తంగా ఎన్నో రాజకీయ, సామాజిక, సాంస్కృతిక పరిణామాలు సంభవించాయి. వీటి నేపథ్యంలో బహుభాషా దేశమైన మన భారత దేశంలో తెలుగు భాష, సాహిత్యం, చరిత్ర, సంస్కృతి, కళలు మొదలైన విషయాల్లో జరిగిన కృషి గురించి, జరగవలసిన కృషి గురించి మనం చర్చించవలసింది ఎంతో ఉంది. ప్రపంచీకరణ నేపథ్యంలో మన తెలుగు భాష ఉనికిని కోల్పోకుండా పరిరక్షించేందుకు, తెలుగు ఔన్నత్యాన్ని నలుదిశలా చాటేందుకు రాష్ట్ర ప్రభుత్వం కృత నిశ్చయంతో ఉంది. నిత్యం ప్రజల హితం కోరి, ప్రజల అభీష్టాలను నెరవేర్చేందుకు, తెలుగు జాతి దేశ విదేశాల్లో తలెత్తుకు తిరిగేలా చేసేందుకు అవిరళ కృషి చేస్తున్న మా ప్రభుత్వం, తెలుగు తేజం కాంతులు వెదజల్లేలా ఈ మహోజ్వలమైన సభల నిర్వహణకు పూనుకొంది. ఈ సభలలో సదస్సులు, తెలుగు వారి కళా ప్రదర్శనలు, చేతివృత్తుల ప్రదర్శనలు, లలితా కళా వైభవాన్ని చాటే కార్యక్రమాలు, రాష్ట్రేతర, విదేశాంధ్రుల సమావేశాలు, మొదలైన ఎన్నో అంశాలతో పాటు పుస్తక ప్రచురణ కూడ పెద్ద ఎత్తున చేపడుతున్నాం. అందులో భాగంగానే ఈ లఘుగ్రంథాల ప్రచురణ జరుగుతుంది.

ఎంతో ప్రతిష్టాత్మకంగా నిర్వహిస్తున్న ఈ మహాసభల సందర్భంగా ప్రచురించే లఘు గ్రంథాలు పాఠకుల ఆదరణ పొందగలవని ఆశిస్తున్నాం.

కిరణ్ రెడ్డి

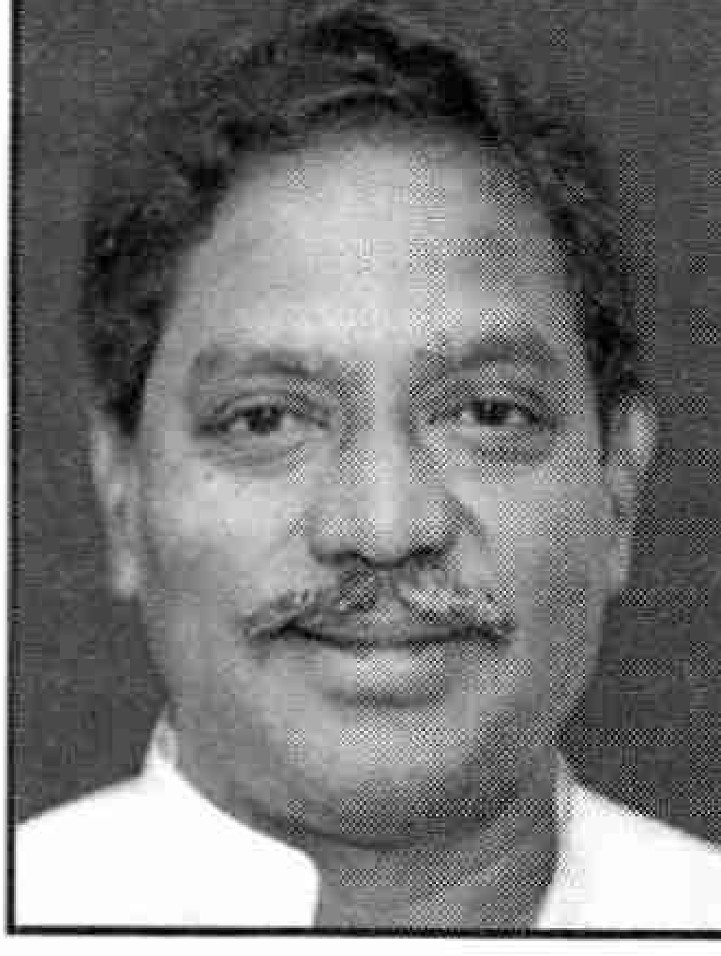
(ఎన్. కిరణ్ కుమార్ రెడ్డి)

ముఖ్యమంత్రి

V. VASANT KUMAR, B.Sc.,(Ag.),M.B.A.
Minister for Tourism & Culture, Archeology & Museums,
Archives & Youth Services & Sports, N.C.C.
Government of Andhra Pradesh

Room No. 501, 5th Floor,
J-Block, A.P. Secretariat,
Hyderabad-500 022.
Phone : 040-23454168, 23450541
Fax : 040-23450899

ప్రస్తావన

తెలుగువారు తెలుగు నేలపై 37 ఏళ్ళ విరామం తర్వాత చేసుకుంటున్న పండుగ ప్రపంచ తెలుగు మహాసభలు. మన సంస్కృతిని నలుదిశలా వ్యాపింప జేస్తున్న తెలుగు వారందరూ ఒక్కచోట చేరి, తెలుగు దనాన్ని పంచు కునేందుకు, తెలుగు పరిమళాలు వెదజల్లేందుకు ఉద్దేశించిన సన్నివేశం ప్రపంచ తెలుగు మహాసభలు. తెలుగు వారి సంస్కృతి బహుముఖీనమైంది. అందులో భాష, సాహిత్యం, చరిత్ర, లలితకళలు, జానపద, గిరిజన విజ్ఞానం వంటి ఎన్నో అంశాలున్నాయి. వీటన్నిటి గురించి విశ్లేషించుకుని, వాటిని పరిరక్షించడం, పోషించడం, పరివ్యాప్తి చేయడం ప్రభుత్వం తన విద్యుక్త ధర్మంగా భావిస్తున్నది.

ఈ బృహత్తరమైన బాధ్యతని నెరవేర్చే సంకల్పంలో భాగంగానే "ప్రపంచ తెలుగు మహాసభల" నిర్వహణకు ప్రభుత్వం నడుము కట్టింది. అతి తక్కువ వ్యవధిలో అత్యంత సమున్నత స్థాయిలో తలపెట్టిన ఈ మహాసభలకు దేశ విదేశాల నుంచి తెలుగువారు స్వాగతం పలుకుతున్నారు. అత్యధిక సంఖ్యలో ఈ సభల్లో పాల్గొంటున్నారు.

తెలుగు వారందరూ ఒక్కచోట సమకూడి, తమ గురించి చర్చించుకుని, భవిష్యత్తుకు బాటలు వేసుకునే క్రమంలో మన గురించి మనం మరోసారి తెలుసుకునేందుకు, వివిధ రంగాల్లో మనం సాధించిన దాన్ని పునశ్చరణ చేసేందుకు ఈ సభల సందర్భంగా సదస్సులు, లఘుగ్రంథాల ప్రచురణ, ప్రత్యేక సంచికల ముద్రణ,

వివిధ అంశాల్లో ప్రదర్శనలు, సాంస్కృతిక కార్యక్రమాలు ఏర్పాటు చేయడం జరుగుతున్నది.

తెలుగువారిది ఘనమైన చరిత్ర, అత్యున్నత సంస్కృతి. అయితే కాలంతో పాటు అభివృద్ధి పథంలో నడుస్తున్న తెలుగువారు ఎప్పటి కప్పుడు తమ సంస్కృతిలోకి కొత్త నీరును ఆహ్వానించడం సహజం. ఈ "పాతకొత్తల మేలు కలయికే" ఒక జాతిని నిత్యచైతన్యంతో నింపుతుంది. ఈ విధంగా కొత్త దనాన్ని ఆహ్వానిస్తూనే, మన గతవైభవాన్ని విస్మరించకుండా కాపాడుకోవలసిన బాధ్యత మన మీద ఉంది. ఇవన్నీ ఈ ప్రపంచ తెలుగు మహాసభల్లో చర్చకు రానున్నాయి. అందరం కలిసి, తెలుగుదనాన్ని పరిరక్షించుకునే ప్రయత్నం చేయవలసిన తరుణం ఆసన్నమైంది.

వీటన్నిటినీ దృష్టిలో ఉంచుకుని తెలుగువారి భాష, సాహిత్యం, సంస్కృతి, పౌరజీవనం తదితర అంశాలపై లఘుగ్రంథాలను నిష్ణాతుల చేత రచింపజేసి ప్రచురించే గురుతర బాధ్యతను పొట్టి శ్రీరాములు తెలుగు విశ్వ విద్యాలయం, తెలుగు అకాడమీ, రాష్ట్ర సాంస్కృతిక శాఖ నిర్వర్తిస్తున్నాయి. తెలుగు ప్రజలు కలకాలం ఉపయోగించుకునే విధంగా ఈ పుస్తక ప్రచురణ జరుగుతోంది. వీటిని పాఠకులు, తెలుగు భాషాభిమానులు, పండితులు ఆదరిస్తారని విశ్వ సిస్తున్నాను.

వ. వసంతకుమార్

(వట్టి వసంతకుమార్)

పొట్టి శ్రీరాములు తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం
POTTI SREERAMULU TELUGU UNIVERSITY

ఆచార్య ఎల్లూరి శివారెడ్డి
ఉపాధ్యక్షులు

లలిత కళాక్షేత్రం,
పబ్లిక్ గార్డెన్స్,
హైదరాబాద్-500 004.

నివేదన

ఇన్నేళ్ళ తరువాత ప్రపంచ తెలుగు మహాసభలు జరగడం తెలుగు భాషా సాహిత్యాభిమానులకు, సంస్కృత ప్రియులకు, వివిధ రంగాలలో నిష్ణాతులైన మేధావులకు ఆనంద ప్రదమైన అంశం. 1975లో జరిగిన ప్రపంచ తెలుగు మహాసభల ఉత్తేజం తోనే 1985లో పొట్టి శ్రీరాములు తెలుగు విశ్వ విద్యాలయం ఆవిర్భవించింది. తెలుగు విశ్వ విద్యాలయం ఈ రాష్ట్రంలోను, భారత దేశంలోను, విదేశాలలోను ఎన్నో సభలు, సమావేశాలు నిర్వహించింది. భాషా సాహిత్య సంస్కృతుల్ని దృష్టిలో ఉంచుకొని అనేక గ్రంథాలను వెలువరించింది. తెలుగు విశ్వ విద్యాలయం అప్పటి సాహిత్య అకాడమీ నిర్వహించిన పాత్రను చాలా వరకు బాధ్యతాయుతంగా నిర్వహిస్తున్నది. విస్తరణ సేవా విభాగాన్ని అకాడమీల విభాగంగా మార్చి దానికి సంబంధించిన కార్యక్రమాలను చేపడుతున్నది. నిధుల కొరత వల్ల కొన్ని కార్యక్రమాలను అనుకున్న స్థాయిలో చేయలేకపోతున్నాం.

ఈ నాలుగవ ప్రపంచ మహాసభల సందర్భంగా తెలుగు విశ్వ విద్యాలయం తన వంతు బాధ్యతను స్వీకరించింది. భారత దేశంలో పదిచోట్ల సన్నాహక సభలు ఇప్పటికే అధిక భాగం నిర్వహించింది. 1975లో మహాసభల సందర్భంగా ప్రచురించిన 30 లఘు గ్రంథాల్ని పునర్ముద్రిస్తున్నది. మరొక 50 గ్రంథాలను ప్రత్యేకమైన అంశాలమీద రాయించి ఈ మహాసభల సందర్భంగా విడుదల చేస్తున్నది. ఆయా రంగాలలో నిష్ణాతులైన వారిచేత ప్రామాణిక గ్రంథాలను రాయించాలన్నది మా విశ్వ విద్యాలయం ఆశయం. నిజంగా ఇంత స్వల్ప సమయంలో గ్రంథ రచన చేసి సహకరించిన రచయితలకు మా ధన్యవాదాలు. ఈ గ్రంథాల ప్రచురణకు ఆర్థిక సహకారం అందించిన ప్రభుత్వానికి ప్రత్యేకంగా ముఖ్యమంత్రి గౌరవనీయులు మాన్యశ్రీ నల్లారి కిరణ్‌కుమార్ రెడ్డి గారికి, సాంస్కృతిక శాఖామాత్యులు, మాన్యశ్రీ వట్టి వసంతకుమార్ గారికి, సంబంధిత ప్రభుత్వాధికారులకు మా విశ్వవిద్యాలయం పక్షాన కృతజ్ఞతలు తెలియజేస్తున్నాను. ఈ పరంపరలో "తెలుగువారి దేవాలయాలు" అనే అంశం మీద చిరుపొత్తాన్ని సకాలంలో వ్రాసి యిచ్చిన డా॥ పి. సుబ్రమణి, డా॥ ఇ. శివనాగిరెడ్డి గార్లకు ధన్యవాదాలు. గ్రంథముద్రణ కార్యక్రమంలో చేదోడు వాదోడుగా ఉన్న ఆచార్య సి.మృణాళిని గారికి, ఆచార్య డి. మునిరత్నం నాయకుడు గారికి అభినందనలు.

(ఎల్లూరి శివారెడ్డి)

Blank Page

మా మాటలు

మనదేశంలో బ్రాహ్మణీయదేవాలయాలు గుప్తుల కాలంలోనే ప్రారంభమైనాయనీ, భుమర, నచ్న-కుటార, దేవ్‌ఘర్, సాంచీలలోని దేవాలయాలే ఇందుకు సాక్ష్యమని చారిత్రక పరిశోధకులు తేల్చారు. అయితే మన రాష్ట్రంలో గుప్తుల కంటే మూడు శతాబ్దాలముందే దేవాలయ నిర్మాణం జరిగినట్లు ఆధారాలు దొరికాయి. శ్రీశైలం నీటి ముంపు ప్రాంతంలోని బ్రిడ్జిరంగాపూర్ దగ్గర క్రీ.శ. 1వ శతాబ్దినాటి ఇటికరాతి దేవాలయ పునాదులు బయల్పబడినాయి. ఇక్ష్వాకుల కాలంలో నాగార్జున కొండలోనూ, విష్ణుకుండినుల కాలంలో కీసరగుట్ట, యేలేశ్వరం, గుమ్మడంలలోనూ, శాలంకాయనుల కాలంలో పెదవేగిలోనూ, ఆనంద గోత్రినుల కాలంలో చేజెర్లలోనూ ఆలయాలు నిర్మించబడినాయి.

పశ్చిమ చాళుక్యుల కాలంలో తొలిసారిగా అలంపూర్‌లో నవబ్రహ్మాలయాలు, రాష్ట్రకూటుల కాలంలో రూపాల సంగమేశ్వరం, తూర్పు చాళుక్యుల కాలంలో పొందుగుల బిక్కవోలులో రాతితో ఆలయాలనిర్మాణం ప్రారంభమై ఆ తరువాత ఊపందుకొంది. తూర్పుగాంగులు ముఖలింగంలోనూ, నొలంబపల్లవులు హేమావతిలోనూ, పొత్తపి (రేనాటి) చోళులు చిలమకూరులోనూ, ఆలయాలను నిర్మించారు. అటు తరువాత వేములవాడ చాళుక్యులు, వేములవాడలోనూ, కళ్యాణీ చాళుక్యులు నందికందిలోనూ, కందూరు చోళులు గంగాపురం, పానుగల్లులలోనూ, చాళుక్య-చోళులు పంచారామాల్లోనూ కాకతీయులు హనుమకొండ, పాలంపేటల్లోనూ, రెడ్డిరాజులు కొండవీడు, శ్రీశైలంలోనూ, రేచర్ల పద్మనాయకులు రాచకొండ, దేవరకొండల్లోనూ, విజయనగర రాజులు మార్కాపురం, కాళహస్తి, తిరుమల, తిరుపతిలలోనూ, వారి తరువాత సంస్థాధీశులు జటప్రోలు, డిచపల్లి, గద్వాల, ప్రాగటూరు మొదలైన చోట్ల ఆలయాలను తమదైన శైలుల్లో, ప్రాంతీయతలను జోడించి నిర్మించారు. తెలుగునేల సరిహద్దుల్లోని ఆవలివైపు ఆయా కాలాల్లో నిర్మించిన దేవాలయ వాస్తు, మన దేవాలయాల పై కూడా కనిపించింది. అలంపూర్ దేవాలయాలు బాదామీ చాళుక్య వాస్తుకు ముఖ లింగంలోని మధుకేశ్వరాలయం కళింగవాస్తుకు,

నందికందిలోని రామలింగేశ్వరాలయం మధ్య భారతవాస్తుకు, నందలూరులోని సౌమ్యనాథాలయం చోళవాస్తుకు, లేపాక్షి దేవాలయం విజయనగర వాస్తుకు ప్రతిబింబాలు.

ఇలా క్రీ.శ. 1 వ శతాబ్దిలో కేవలం గర్భాలయంతోనే ఉన్న ఇటుక రాతి ఆలయాలు, విజయనగర కాలానికి గర్భాలయ, అర్ధమండప, మహామండప, సభామండప, నృత్యమండప, ధ్వజస్థంభ, బలిపీఠ, గోపురాలతోనూ, పాకశాల, యాగ, పరివారాలయాలతోనూ కోనేరు, ఉయ్యాల మండపాలతోనూ, 1 నుంచి 10 అంతస్తుల వరకూ నిర్మించబడి తెలుగు నేలపై దేవాలయ వాస్తు వికాసాన్ని తెలియజేస్తున్నాయి.

తెలుగు వారి ఆలయాలపై పుస్తకం రాసే అవకాశం కల్పించిన పొట్టి శ్రీరాములు తెలుగు విశ్వవిద్యాలయ వైస్ ఛాన్సలర్, ప్రొ ఎల్లూరి శివారెడ్డి గారికి, ప్రపంచ తెలుగు మహాసభల నిర్వాహకులకు మా ధన్యవాదాలు.

- డా॥ పల్లెబోయిన సుబ్రమణి, స్థపతి

- డా॥ ఈమని శివనాగి రెడ్డి, స్థపతి

హైదరాబాదు

తేది: 05-12-2012

ఈ పుస్తకంలో....

తెలుగువారి దేవాలయాలు

ఆలయ నిర్మాణం - ప్రారంభదశ

సింధు నాగరికతలో బయల్పడిన పూజారి విగ్రహం, యోగముద్రలో ఉన్న పశుపతిగా పేరుగాంచిన బొమ్మ, ఇటీవల ధోలవీరాలో లభించిన లింగ రూపా (పురుషుని లింగా)లు, అమ్మతల్లి విగ్రహాలు, క్రీ.పూ. మూడువేల సంవత్సరాల నాటికే ప్రజల్లో ఒక పద్ధతిలో కొనసాగిన 'ఆరాధన' ఉన్నట్లు తెలుసుకోవటానికి వీలు చిక్కింది. ప్రకృతి శక్తుల్లో ఒకరైన సూర్యుణ్ణి స్వస్తిక చిహ్న రూపంలో ఆరాధించే వారని కూడ చెప్పవచ్చు.

ఇప్పటి వరకు జరిగిన పురావస్తు పరిశోధనల వల్ల కొత్త రాతి యుగంలోగానీ, ఇనుప యుగంలో గానీ ఏ దేవుళ్లను కొలిచిన ఆధారాలు లభించని మాట నిజం. ఇనుప యుగం తరువాత, చారిత్రక తొలియుగంలో మాత్రం వైదీక క్రతువులు, ఉపనిషత్తులలోని తాత్విక ధోరణులు, వైదికేతర మతాలైన చార్వాక, లోకాయత, జైన, బౌద్ధ, ఆ జీవక శాఖల్లో కూడా సృష్టికర్త దేవున్ని ఆరాధించిన దాఖలాలు లేకపోగా అవి యజ్ఞయాగాదులను ఖండించాయి. సమాజంలోని ప్రజల్లో కొందరు తాత్వికుల బోధనలను నమ్మి అటు వైదికులు దేవుడున్నాడని నమ్మేవాళ్లను ఆస్తికులనీ, దేవుడేలేడనే వైదికేతరులను నాస్తికులని పిలువబడినారు.

మన దేశంలో క్రీ.పూ. 6వ శతాబ్దానికే బౌద్ధం, జైనం వేళ్లూనుకొన్నాయి. గౌతముదు గానీ, వర్ధమాన మహావీరుడు గానీ దేవుడే లేడనీ, విగ్రహారాధన కూడదని చెప్పగా, రానురాను వీళ్లిద్దరి విగ్రహాలను కూడా పూజించి, ఆలయాలు నిర్మించటం చర్చనీయాంశం.

దేవాలయాల ప్రాచీనత - వర్గీకరణ

భారతదేశంలో ప్రతిమారూపంలో దేవుని పూజించే విధానంతో దేవాలయాల నిర్మాణం ప్రారంభమైంది. అతి ప్రాచీన కాలంలో ప్రకృతి ఆరాధన ఉండేది. కొంత కాలానికి ఆ ప్రకృతి శక్తులను చిహ్న రూపంలో ఆరాధించడం ప్రారంభమైంది. ఆ చిహ్న రూపాల స్థానంలో మరికొంత కాలానికి ప్రకృతి దేవతలను ప్రతిమా రూపంలో, మానవాకారంలో ఆరాధించడం ప్రారంభమైంది. ఇటువంటి దేవతా ప్రతిమలు మొదటి దశలో జమ్మి, రావి, విప్పవృక్షాల క్రింద ప్రతిష్ఠించబడి పూజింపబడేవి. మానవుని లాగ దేవునికి కూడా ప్రశాంతమైన నివాసం అవసరమని భావించటమే ఈ ఆచారానికి కారణం. కొంత కాలానికి

ఈ దేవతా ప్రతిమలున్న ప్రాంతానికి చుట్టూ కంచెవంటిది ఏర్పాటు చేశారు. ఇదేకాలంలో సర్పాలు, చెట్లు, పుట్టలు మొదలైన ప్రకృతి శక్తులను కూడా మానవులు పూజించెడి వారు. దేవతలకు ఒక హర్మ్యం నిర్మించాలని తరువాత తలంచారు. అందువల్ల మూడు వైపుల ఎత్తైన బండలను నిల్పి వాటిపై మరో పలుచటి బండను పరచి ఒక చిన్న దేవగృహంలాగ ఏర్పరచే వారు. కొన్ని సందర్భాలలో ఇలాంటి గృహాలు చుట్టూ ప్రాకారం నిర్మించే విధానం ఉండేది. అటు తరువాత మరికొంత కాలానికి గుహాలయాలు, తొలిచారు. కొండలు లేని చోట గుహలు తొలచలేరుగాబట్టి మైదానాల్లో తొలుత ఇటుకలతోనే, తరువాత రాతితోనూ దేవాలయాల నిర్మాణం జరిగింది.

ఇంత వరకు మనకు లభించిన ఆధారాలను బట్టి గుప్తుల కాలానికి ముందే దేవాలయాల నిర్మాణం ప్రారంభమైందని తెలుస్తుంది.

ప్రాచీన కాలంలో మనదేశంలోని దేవాలయాలను హర్మ్యం, ప్రాసాదం, మందిరం, దేవయానం, విమానం, దేవాలయం అని అనేక పేర్లతో పిలిచారు. .

దేవాలయ వాస్తు వికాసం

దేహోదేవాలయః ప్రోక్తోజీవో దేవస్స నాతనః
త్యజేదజ్ఞాన నిర్మాల్యం సోహం భావేన పూజయేత్" *(మహాన్యాసము)*

దేహమే దేవాలయము, అందలి జీవుడే దేవుడు. అజ్ఞానమే నిర్మాల్యము. దానిని త్యజించి ఆత్మ జ్ఞానముచే అర్చించవలెనని భావము.

ఈ ఆగమాలు శైవ, వైష్ణవ, శాక్తేయములని 3 విధాలు. శైవ, వైష్ణవాగమములు దక్షిణ భారతదేశంలో, మిగిలినవి ఉత్తర భారతదేశంలో ప్రచారమైనాయి. శైవ, వైష్ణవ ఆగమాల్లో కేవలము మంత్ర, యంత్ర, ఉపాసన క్రమాలు మాత్రమే గాక దేవాలయ విగ్రహ నిర్మాణం, ప్రతిష్ఠావిధులు, వాస్తు, శిల్ప, గాన, పాకాది విశేషాలు, పంచకాల పూజాపునర్చణాదులు వివరింబడినవి. శాక్తేయ, గాణాపత్య, భైరవాది తంత్రాల్లో యంత్ర తంత్ర మంత్రోపాసనలే వర్ణించబడినాయి.

శైవాగమాలు:

శైవాగమాలు ఈశ్వరుని ఐదు ముఖముల నుండి పుట్టుకొచ్చాయి. అన్ని ఆగమాలను పరమశివుడే చెప్పాడని శైవుల సంప్రదాయం. ఈశ్వరుని ఐదు ముఖములైన సద్యోజాతము, వామదేవము, అఘోరము, తత్పురుషము, ఈశానాల నుంచి మొత్తం 28 ఆగమాలు పుట్టాయి.

సద్యోజాతము నుండి: కామిగమము, యోగజాగమము, సహస్రాగమము, చింత్యాగమము, కారణాగమము, అజితాగమము అను ఐదు ఆగమాలు పుట్టాయి.

వామదేవము నుండి: దీప్తాగమము, సూక్ష్మాగమము, సహస్రాగమము, అంశుమదాగమము, సుప్రబేధాగమము అను ఐదు ఆగమాలు పుట్టాయి.

అఘోరము నుండి: విజయాగమము, నిశ్వాగమము, స్వాయంభూవాగమము, చంద్రజ్ఞానాగమము, బింబాగమము అను ఐదు పుట్టాయి.

ఈశానము నుండి: ప్రొద్గీ ధాగమము, లలితాగమము, సిద్ధాగమము, సంతానాగమము, సర్ణోత్తమాగమము, పారమేశ్వరాగమము, కిరణాగమము, వాతులాగమము అను 8 పుట్టాయి. ఈవిధంగా 28 ఆగమాలు శివుని కంఠము నుండి ఆవిర్భవించి శైవాగమములుగా వ్యవహరింపబడినాయి. శైవా చారిత్రలైన శ్రీకాంత, హరిదత్త శివాగయోగి, అప్పయ్య దీక్షితులు, శివజ్ఞానస్వామి మొదలైనవారు శైవాగ వ్యాప్తికి విశేషంగా కృషి చేశారు.

మనకు లభిస్తున్న శైవాగమాలు:

1. కామిగమం: స్వామినాధ శివాచార్య, దక్షిణభారత అర్చక సంఘము, మద్రాసు 1095
2. కారణాగమం: మద్రాసు 1922
3. సుప్రబేధాగమం: మద్రాసు 1928
4. రౌరవాగమం: N.R. Bhatt, Indological Instititute, Pondichery, 1961.
5. అజితాగమం: N.R. Bhatt, Indological Instititute, Pondichery, 1961
6. సూక్ష్మాగమం: N.R. Bhatt, Indological Instititute, Pondichery, 1961
7. అంశుమదాగమం:
8. అఘోర శివాచార్చ పద్ధతి:
9. కిరణాగమం

10. మరుతాగమం
11. మృగేంద్రాగమం
12. యోగజాగమం
13. శివలింగ ప్రతిష్ఠా విధి
14. శైవ పరిభాషా
15. శైవాగమ పరిభాషా మంజరి

వైష్ణవాగమాలు: (పాంచరాత్రం)

శ్రీరూపములో విష్ణువుని విడిచి పెట్టకుండా ఉండేది వైష్ణవాగమం. ఈ వైష్ణవ ఆగమాలు పాంచరాత్రమని, వైఖానసమని రెండు విధములుగ విభజింపబడినది. ఈ రెండు ఆగమాలకు ఎన్నో సాదృశ్య వైసాదృశ్యాలున్నాయి. శ్రీమన్నారాయణుడు స్వయంగా లక్ష్మీదేవికి, ఆదిశేషునికి, గరుత్మంతునికి, బ్రహ్మదేవునికి, విష్వక్సేనునకు ఐదు (పంచ) అహోరాత్రులు వల్ల పాంచరాత్రమనే పేరొచ్చింది. మరియొకటి వైఖానససూత్రాన్ని విష్ణువు స్వయంగా తన మానస పుత్రుడైన విఖనసమునికి బోధించాడు. ఆ విఖనస మహర్షి అత్రిభృగు, మరీచి, కశ్యపులనే తన శిష్యులకు బోధించడం వల్ల వైఖానసమైంది. వైష్ణవాలయాల నిర్మాణం నుంచి నిత్య నైమిత్తిక, కామ్యోత్సవ నిర్వహణ వరకు అనుసరించాల్సిన విధానాలను పాంచరాత్ర వైఖానసాగమాలు తెలియజేస్తున్నాయి.

ఆగమాల్లోని విషయాలు:

ఆగమశాస్త్రం జ్ఞాన, యోగ, క్రియా, చర్యలనే నాలుగు పాదాలుగా విభజించబడింది. వానిలో జ్ఞానపాదంలో సృష్ట్యాదులు, యోగపాదంలో యోగాభ్యాస విధులు, క్రియా పాదంలో దేవాలయ నిర్మాణానికి ముందు తీసుకోవలసిన జాగ్రత్తలు నిర్మాణమైన తరువాత ఆచరించాల్సిన ప్రతిష్ఠాది విధులు, చర్యాపాదంలో దైనందిన పూజానైమిత్తకార్చనం, మహోత్సవం, ప్రాయశ్చిత్తం మొదలైన వివరాలున్నాయి.

పాంచరాత్రానికి సంబంధించిన మూల సంహితులు 108 మనకు లభించుచున్నపాంచరాత్ర సంహితలు 28. అవి,

1. అహిర్బుధ్న్య సంహిత
2. ఈశ్వర సంహిత

3. కాశ్యప సంహిత
4. జయాఖ్య సంహిత
5. నారదీయ సంహిత
6. పరమ పురుష సంహిత
7. పాద్మ సంహిత
8. పారమేశ్వర సంహిత
9. పురషోత్తమ సంహిత
10. పౌష్కర సంహిత
11. బృహద్బ్రహ్మ సంహిత
12. భరద్వాజ సంహిత
13. మార్కండేయ సంహిత
14. లక్ష్మీ తంత్రమ్
15. విశ్వామిత్ర సంహిత
16. విష్వక్సేన సంహిత
17. విష్ణు తిలకం
18. విష్ణు సంహితం
19. శాండిల్య సంహితం
20. శ్రీప్రశ్న సంహిత
21. సనత్కుమార సంహిత
22. సాత్వత సంహిత
23. నారాయణ సంహిత
24. ఆనిరుద్ధ సంహిత
25. ఆగస్త్య సంహిత
26. పరమ సంహిత
27. పరాశర సంహిత
28.

వైఖానసాగమము:

వైఖానసాగమానికి మొదటి పేరు వైఖానస శాస్త్రం, తరువాత వైఖానస సూత్రంగా

ప్రసిద్ధి పొందింది. దీనిని ముందుగా విష్ణువు స్వయంగా తన మానస పుత్రుడైన విఖనస మునికి బోధించాడు. ఆ విఖనసముని అత్రి, భృగు, మరీచి, కశ్యపులనే నల్గురు శిష్యులకు బోధించాడు. తరువాత ఆ నల్గురు వేర్వేరుగా రచనలుచేసి వైఖానసాన్ని విస్తరింపజేశారు. ఈ నలుగురి రచనలే తరువాత వైఖానసాగమాలుగా ప్రసిద్ధి పొందాయి. భృగువు రచనలు అధికారములు, మరీచి రచనలు సంహితలు, అత్రి రచనలు మంత్రములు, కశ్యపుని రచనలు కాండములనే పేర్లతో ప్రసిద్ధి పొందాయి. పైనల్గురిచే రచింపబడిన గ్రంథాలు 43యని, అందులో 17 మాత్రమే లభిస్తున్నాయి. మనకు లభిస్తున్న గ్రంథాలు:

1. క్రియాధికారము
2. ప్రకీర్ణాధికారము
3. యజ్ఞాధికారము
4. ఖిలాధికారము
5. ఆనంద సంహిత
6. విమానార్చన కల్పము
7. ఉత్తరతంత్రమనమడు సంమూర్తార్చనాధికారము
8. కాశ్యప జ్ఞానకాండ అను 8 మాత్రమే. వాని అనంతరము కొన్ని వ్యాఖ్యాన గ్రంథములు ఉత్పన్నమైనవి.

నృసింహ వాజపేయిచే వైఖానస కల్ప సూత్రములోని స్మార్త విభాగమునకు వ్యాఖ్య వ్రాయబడింది. సకలాగమసార సంగ్రహముగ ప్రతిష్ఠా విధి దర్పణము అను గ్రంథం వ్రాయబడింది. ఈరెండు గ్రంథాల్ని తెలుగు లిపిలో ఆర్.పార్థసారధి భట్టాచార్యులు ముద్రించారు.

సంస్కృత, తెలుగు సాహిత్యంలో ఆలయ నిర్మాణం:

భారతదేశంలోని వాస్తు శిల్ప రీతులను తెలిపే గ్రంథాల్లో పురాణాలు, ఆగమాలు, కావ్యాలు, సాంకేతిక శాస్త్రాలు ముఖ్యమైనవి. వీటిలో మొదటిగా బృహత్‌సంహిత, పురాణాలలో మత్స్య, అగ్ని, భవిష్యపురాణాలు, ఆగమాలలో శైవ ఆగమాలైన కామికాగమము, కారణాగమము అంశుమదాగమము, సుప్రబేధాగమము మొదలైనవి. మరియు సమరాంగణ సూత్రధార, ఈశాన శివ గురుదేవ పద్ధతి మొదలైనవి. కావ్యాలకు సంబంధించి మాఘ, కాళిదాసు, బాణ, భవభూతుల రచనలు, మరియు వైష్ణవ ఆగమాలైన మరీచి సంహిత

(విమానార్చనకల్పం) మరియు మానసారమను ముఖ్య గ్రంథము నందు మొదటి 50 అధ్యాయాల్లో కట్టడనిర్మాణ విషయాలను, మిగిలిన 20 అధ్యాయాల్లో శిల్పాన్ని గురించి తెలుపగా ఇందులో 'భూమి లంబమను' అధ్యాయంలో భవనపు కొలతలున్నాయి. ఉప పీఠ విధానమనే అధ్యాయంలో ఉప పీఠభాగ వివరములు, అధిష్ఠానపు భాగ వివరములు, స్థంభ లక్షణ విధానము, విమాన విధానమనే అధ్యాయంలో విమానాల వర్గీకరణ, నాగర, ద్రవిడ, వేసర పద్ధతులు, వివరాలున్నాయి. ప్రాకార విధానమనే అధ్యాయంలో పంచ ప్రాకారాల గురించి తెలుపబడింది.

మయమత గ్రంథం 'మయ' యనే ఋషీశ్వరుడు వ్రాసాడని చెప్పారు. వాస్తు శాస్త్రంపై యిది ప్రామాణిక గ్రంథం. ఇందులో 34 అధ్యాయాలున్నాయి.

విష్ణుధర్మోత్తరం: ఇది విష్ణు పురాణమునకు అనుబంధంగా ప్రకటించడమైంది. వాస్తు నిర్మాణం, శిల్పం, చిత్రలేఖనం వివరాలు ఈ గ్రంథములో పొందు పరచడమైనది. విశ్వకర్మప్రకాశ, అపరాజిత పృచ్ఛ, రూపమండన, సమరాంగణసూత్రధారలు ఉత్తర భారతదేశానికి చెందిన వాస్తు గ్రంథములు. మయమతం, మానసారం, కాశ్యపం, ప్రయాగ, మంజరి, తంత్ర సముచ్ఛయం, ఈశాన శివగురు దేవ పద్ధతి దాక్షిణాత్య గ్రంథాలు.

ఆలయము – పురుషుడు

ఆలయంలో పూజలందుకునే మూలవిరాట్టుకు ప్రాణశక్తి ఆరాధించే భక్తుడే! ఎంతభక్తి భావముతో భక్తుడు పూజిస్తే ఆప్రతిమ అంత చైతన్యవంతమవుతుంది. అంటే 'ప్రాసాదం' ఆభగవంతునికి ప్రతిరూపముగ పూజలు అందుకుంటుంది. ప్రాసాదాలబాహ్య రూపం ఆభగవంతుని భౌతిక రూపానికి, ప్రతిమ (విగ్రహం) జీవాత్మకు చిహ్నాలు.

దేహమేదేవాలయము జీవుడే దేవుడు దేహములోని ఆత్మను సందర్శించు విధానమే దేవాలయములోని దేవుని దర్శించుట. అన్ని భావన ఉపనిషత్కాలానికే ఉంది.

దేహోదేవాలయప్రోక్తో జీవోదేవస్సనాతనః
త్యజేదజ్ఞాన నిర్మాల్యం సోహం భావేన పూజయేత్ ॥ *(స్కంధోపనిషత్తు)*

దేహము దేవాలయముగాను, దేహమందలి జీవుడే పురాతన పురుషుడగు పరబ్రహ్మ స్వరూపుడైన దేవునిగాను తలంచుచు పాత పుష్పాలరూపమైన అజ్ఞానమును తొలగించుకొని

"సోహం" అను కొత్త పుష్పాలచే పూజించాలని చెప్పబడింది. దేవాలయాన్ని

1. ఉపపీఠమ్ చరణాకారామ్ అధిష్ఠానమ్ జానుమండలమ్ ।
2. కుంభ పంజర సంస్థానమ్ నాభిచోదర సమాగమ్ ॥
3. పాదవర్గం కరాకారమ్ ప్రస్తారమ్ బాహు మూలకమ్
4. తత్ కంఠం గళమిత్యుక్తమ్ శిఖరం ముఖమేవచ
5. ఉష్ణీసాంతం శిఖాచైవ మహనాశీచనాశిక
6. నేత్రానాం క్షుద్ర నాస్యంచ విశ్వరూపమితి స్మృతమ్ ॥

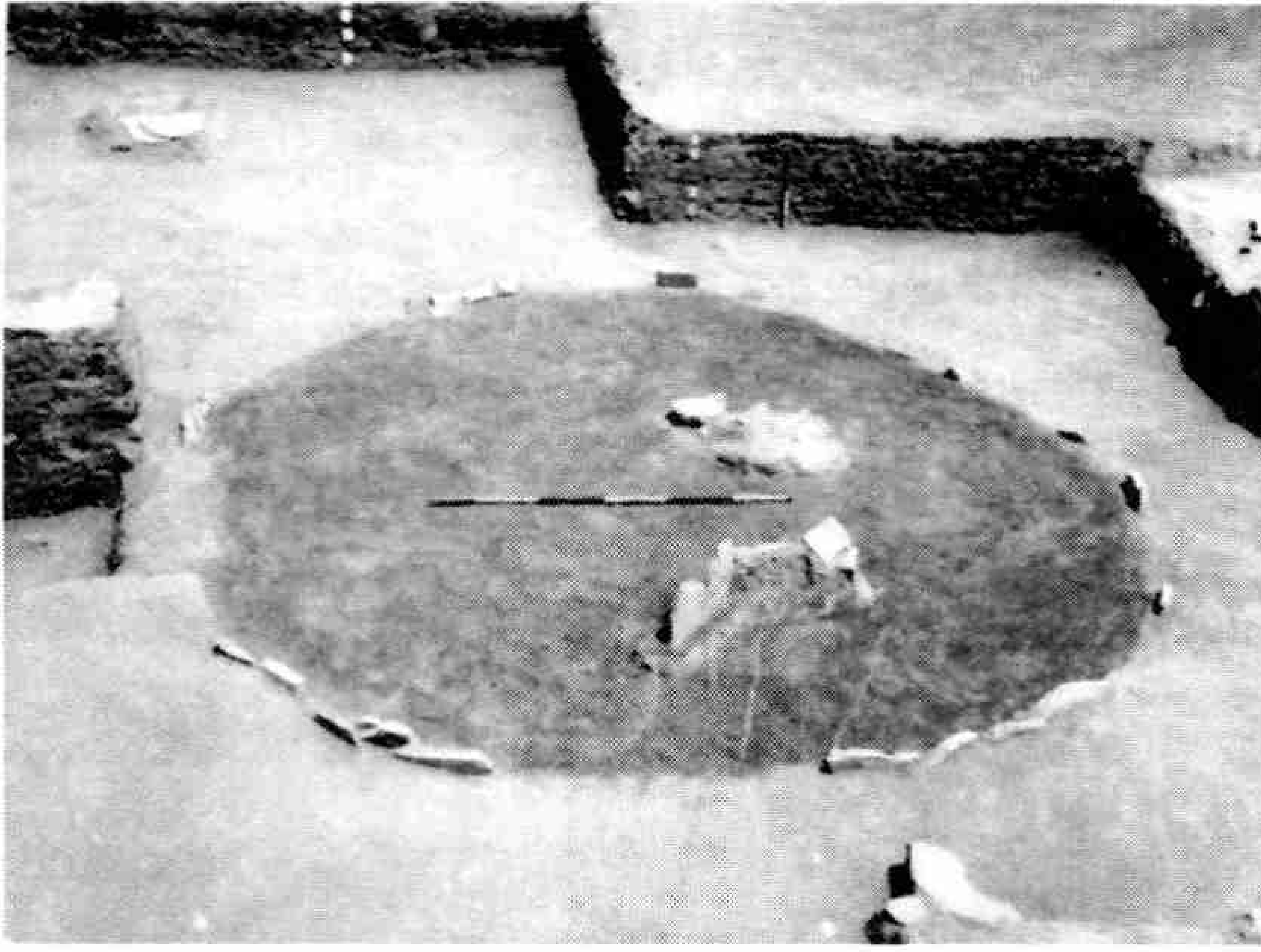
ఆలయములోని ఉపపీఠము ఆభగవంతుని పాదానికి ప్రతీక. అధిష్ఠానం ఆదేవుని మోకాళ్లకు ప్రతిరూపం. ఆలయ పాదవర్గము (గర్భగృహాన్ని ఆవరించిన గోడలు) భగవంతుని శరీరము గర్భ గృహములోని పాదవర్గములో సర్వాలంకార శోభితమైన పూర్ణకుంభం ఆభగవంతుని ఉరానికి, నాభికి ప్రతీక, ప్రస్తరము బాహువులకు చిహ్నాలు, ఆలయశిఖర క్రిందభాగం (కంఠం) సాక్షాత్తు ఆ భగవంతుని కంఠముతో సమానము. విమాన శిఖరము సంపూర్ణముగ ఆ భగవానుని ముఖానికి, శిఖరములో క్షుద్ర నాశికలు నేత్రములకు ప్రతీకగా నిర్ణయించి నిర్మిస్తారు చేస్తారు.

అదే విధంగా వాస్తు శాస్త్రాలు ఆలయ ఆకారాన్ని శయన రూపంలోనున్న భగవంతుడితో పోల్చాయి.

గర్భ గృహం శిరః ప్రోక్తం అంతరాళం గళంతథా ।
మండపం కుక్షిరిత్యాహుః ప్రాకారం జాను జంఘయో ॥
గోపురం పాద మిత్యాహుః ధ్వజోజీవస్సముచ్యతే ॥

దేవాలయ గోపురం ద్వారా దేవాలయములోకి ప్రవేశిస్తాము. గోపురం ఎత్తుగా యుండి దానిపై లనేక రకాలైన మూర్తులు, దిక్పాలకులు, మృగములు, లతలు, ఋషులు ఇంకా అనేక శిల్పాలుంటాయి.

తెలుగునేలపై ఆదిమానవుని అడుగుజాడలున్నట్లు అనేక పురావస్తు ఆధారాలున్నాయి. తొలుత గుహల్లోనూ, తరువాత కొండచరియల కింద, అటు తరువాత గుంటల్లోనూ, ఆ తరువాత మైదానాల్లో కింద ఒక్క వరుస రాళ్ళను పేర్చి దానిపై దడికట్టుకొని, గడ్డీ గాదం కప్పుకొన్న గుడిసెల్లో నివసించి, ఇటుక కనుగొన్న తరువాత

అనంతపురం జిల్లా హులికల్లు వద్ద, చుట్టూ రాళ్ళు పేర్చుకొని గుడిసెలు, పశువుల కొట్టాలను కట్టుకున్నట్లు తెలిపే ఆధారాలు

ఇళ్ళు, ప్రజాపయోగ కట్టడాలను నిర్మించుకొన్న క్రమాన్నికూడా రాష్ట్రంలో జరిపిన త్రవ్వకాలు నిరూపించాయి.

అనంతపురం జిల్లా హులికల్లు వద్ద, మహబూబ్‌నగర్ జిల్లా ఉట్నూరు వద్ద చుట్టూ రాళ్ళు పేర్చుకొని, తాముండటానికి గుడిసెలు, పశువులకు కొట్టాలను కట్టుకున్నట్లు తెలిపే ఆధారాలు బయటపడినాయి. కొత్త రాతియుగం (క్రీ.పూ. 2100) నాటి ఈ ఆవాసాలు అప్పటి ప్రజల ఇళ్ళ రూపురేఖలనందిస్తున్నాయి.

ఇనుపయుగంలో కూడా ఈ చుట్టిళ్ళు కొనసాగి, నేల పరుపుకు నాపరాతిని వాడిన ఆధారాలు మహబూబ్ నగర్ జిల్లా సేరుపల్లిలో దొరికాయి. క్రీ.పూ. 1000-600 మధ్యకాలానికి చెందిన ఈ ఆధారం పెద్ద బండల (ఇనుప) యుగానికి సంబంధించిన ప్రజల జీవన విధానాన్ని తెలియజేస్తున్నాయి. గుంజలు పాతుకొని, నిట్టాడి ఉండో, లేకో, వాసాలు దించి ఆకులు, అలములు, గాదంతో కప్పి తాత్కాలిక లేక కొద్దికాలం పాటు మాత్రమే ఉండే పర్యావరణంలో దొరికే నిర్మాణ సామాగ్రిని వాడి ఇళ్ళను కట్టుకొన్నారు. కానీ వారి సమాధుల్ని మాత్రం శాశ్వత నిర్మాణ సామాగ్రి (రాతి)తో కట్టుకొన్నారు. ఇప్పటికి వారు స్థిరనివాసమేర్పరచుకొన్నారు. ఇనుప యుగంలోనే చనిపోయిన వారిని ఆరాధించటం ప్రారంభమైంది. చనిపోయిన వారికిగుర్తుగా పెద్ద నిలువు రాతిని సమాధి ముందు నిలబెట్టేవారు. తరువాత నాలుగు వైపులా నాలుగు రాళ్లను నిలబెట్టి అందులో అస్తికలున్న రాతి తొట్టినుంచి, పైన మూసేవారు. ఈ విధానమే తరువాతి కాలంలో ఆలయ నిర్మాణానికి దారితీసింది.

చారిత్రక మలియుగం (క్రీ.పూ. 5 – క్రీ.శ.4 శతాబ్దాలు)లో ఇటుక కనుగొనడంతో నివాసభవనాల నిర్మాణం ఊపందుకుంది. అంతకుముందు ఇనుప యుగం – చారిత్రక తొలియుగం సంధికాలంలో గులకరాళ్ళను, బంకమట్టితో కలిపి గోడలనులేపి ఇళ్ళు కట్టుకొన్నట్లు పెద్దబంకూరులో బయల్పడిన కోడిగుడ్డు ఆకారపు ఇంటి పునాదులు తెలియజేస్తున్నాయి. నివాసాలతో పాటు కర్మాగారాలు, పారిశుద్ధ్య నిర్మాణాలు, రంగస్థలం, విశ్రాంతి మందిరాలు, సామూహిక స్నాన ఘట్టాలు కూడా నిర్మించుకొన్నట్లు కోటిలింగాల, ధూళికట్ట, పెద్దబంకూరు, కప్పారావుపేట, పోలికొండ, కొండాపూర్, పెద్దమారూరు, క్యాతూరు, వీరాపురం, అమరావతి, సాతానికోట, నాగార్జునకొండల వద్ద జరిపిన త్రవ్వకాల వల్ల తెలిసింది. ఇళ్ళు గుండ్రంగా, దీర్ఘచదరంగా ఉండి గుమ్మాలు, కిటికీలు, మేడమీద వసారాలు, అంతస్తుల మేడలు, రాజప్రాసాదాలు, చుట్టూ ఆవరణలతో కట్టబడినాయి. అమరావతి శిల్పంలో ఇలాంటి ఎన్నో దృశ్యాలున్నాయి. 60×30×9 సెం.మీ. కొలతలున్న ఇటుకలతో 0.50 నుంచి 0.90 మీటర్ల మందంతో దాదాపు 9 అడుగుల ఎత్తు వరకు గోడలు నిర్మించారు. ఇటుకరాతి గోడలకు సున్నపు తాపడం చేశారు. సాదా రెల్లుగడ్డి, పెంకులు, రాతిని కప్పుకు వాడుకొన్నారు. వాటికింద కొయ్యదూలాలు, దంతెలు అమర్చారు. ఇప్పటి బంగళా పెంకులను పోలిన పెంకుల్ని గోనె పెంకుల్ని, కప్పుకు వాడుకొన్నట్లు త్రవ్వకాల్లో ఆధారాలు దొరికాయి.

శాతవాహనుల ఆలయాలు (క్రీ.శ. 1–2 శతాబ్దాలు)

బుద్ధుని కాలంలోనే బౌద్ధం ఆంధ్ర దేశంలో ప్రవేశించింది. క్రీ.పూ. 3వ శతాబ్ది కాలానికే అమరావతి, భట్టిప్రోలుల్లో మహాస్తూపాలు వెలిశాయి. ఆ సమయంలోనే శైవారాధనకూడా ఆరంభమైంది. వాస్తవరీత్యా బౌద్ధ మతావలంబికులయిన శాతవాహనులు ప్రత్యేక వాస్తు శైలిలో బౌద్ధారామాలు నిర్మించారు. ఇదే శైలిలో చిత్తూరు జిల్లాలోని గుడిమల్లంలో శివాలయ నిర్మాణం సాగింది. ఇప్పటివరకూ లభ్యమైన పురావస్తు ఆధారాల ప్రకారం గుడిమల్లంలోని శివాలయమే తొలి ఆలయంగా రికార్డులకెక్కింది. బౌద్ధుల ప్రాబల్యం సాగుతున్న శాతవాహనుల కాలంలోనే శైవ, వైష్ణవాలు కూడా కొద్దికొద్దిగా ఆదరణ పొందుతూ ఆలయ నిర్మాణాలకు దారితీశాయి.

క్రీ.పూ. రెండో శతాబ్దం నుంచి క్రీ.శ. రెండో శతాబ్దం వరకూ అంటే నాలుగు వందల సంవత్సరాలపాటు తెలుగునేలను ఏకఛత్రాధిపత్యంగా పాలించిన శాతవాహనుల

కాలంలో ఆలయాలు ఇటుకలతో నిర్మించబడినాయి. వాస్తవరీత్యా వారు బౌద్ధులు. తర్వాత కొద్దిమంది రాజులు జైనం పట్ల కూడా మొగ్గుచూపారు. ఏదిఏమైనా మిగతా రాజులంతా బౌద్ధాన్ని స్వీకరిస్తే శాతకర్ణి భార్య నా(గ)యనిక మాత్రం వైదిక బ్రాహ్మణ మతాన్ని ఆదరించింది. ఇందుకు తార్కాణంగా నాసిక్, నానేఘాట్ శాసనాల్లో విష్ణువుకు సంబంధించిన అనేక పదాలు చూడగలం. దీనినిబట్టి బౌద్ధం తెలుగు నేలంతా పరివ్యాప్తం అయినా కొద్ది ప్రాంతంలో మాత్రం అప్పుడప్పుడే బ్రాహ్మణీయ వైదిక మతాలైన శైవం, వైష్ణవం కాలుమోపాయని చెప్పడానికి కొద్దిపాటి పురావస్తు ఆధారాలు దొరికాయి. కోస్తాంధ్ర అంతాకూడా తిసరణాలు మార్మోగుతుండగా, కృష్ణ-తుంగభద్ర సంగమ ప్రాంతంలో మాత్రం 'ఓం నమఃశివాయ' మంత్రం వినవచ్చింది.

మహబూబ్‌నగర్ జిల్లా కృష్ణా తీరంలోని బ్రిడ్జి రంగాపూర్ అనే గ్రామంలో క్రీ.శ. 1వ శతాబ్దంనాటి శివాలయం బయటపడింది. గద్వాల చౌరస్తా దాటి హైదరాబాద్ వస్తుండగా శ్రీశైలం ప్రాజెక్టు నీటిముంపునకు గురైన ప్రాంతంలో ఉందీ ఆలయం. రాష్ట్ర పురావస్తు శాఖ ఇక్కడ తవ్వకాలు జరుపుతుండగా, క్రీ.శ. 1వ శతాబ్దానికి చెందినటువంటి శివాలయం బయటపడింది. అదికూడా పునాది వరకే. అతి సాధారణ నిర్మాణంతో ఉన్న ఈ ఆలయం మధ్యలో శివలింగం అతి ప్రస్ఫుటంగా కానవచ్చింది. ఆ దేవాలయ నిర్మాణానికి వాడిన రాళ్లకొలతలను చూస్తే 50 సెం.మీ. పొడవు, 25 సెం.మీ.ల వెడల్పు, 7సెం.మీ.ల మందం కలిగి శాతవాహన వాస్తు శైలికి అద్దం పడుతున్నాయి. ఇవి శాతవాహనులవేనని చెప్పడానికి ఇంకా ఆధారాలేమిటంటే నలుపు తెలుపు, ఎరుపు మట్టిపాత్రలు ఆ దేవాలయం చుట్టుపక్కల జరిపిన తవ్వకాలలో బయటపడ్డాయి. వీటన్నిటి ఆధారంగానూ, ఇటుకల సైజుల ఆధారంగానూ చూస్తే క్రీ.శ. 1వ శతాబ్దం నాటికే ఈ ప్రాంతంలో శైవం వేళ్లూనుకుందని చెప్పవచ్చు.

దీనికి ముందున్న చరిత్రను కనుక పరిశీలిస్తే... కేంద్ర పురావస్తు శాఖలో పనిచేసిన డాక్టర్ ఐ.కె.శర్మగారు 1973-74 కాలంలో ధాన్యకటకం (ప్రస్తుత అమరావతి)లో జరిపిన తవ్వకాలలో 'ఇష్టలింగం' అనే చిన్న శివలింగం బయటపడింది. క్రీ.పూ.2వ శతాబ్దం నాటికే శైవం కోస్తాంధ్రలో కూడా కొద్దికొద్దిగా తన ప్రభావాన్ని చూపుతోందని తెలుస్తోంది. రేణిగుంట విమానాశ్రయానికి సమీపాన గల గుడిమల్లంలో క్రీ.పూ. 2-1వ శతాబ్దాల నడుమ కాలానికి చెందిన శివలింగం ఉన్నది. అది బాగా పాలిష్ పట్టినట్టుగా ఉంటుంది.

ఈ శివలింగంపై రుద్రుడు ఒక జింకను పట్టుకుని ఉంటాడు. దాని చుట్టూ మౌర్యులు కాలంలో బౌద్ధ స్తూపాల చుట్టూ అమర్చిన విధంగానే కంచెను అమర్చారు. దీనినిబట్టి అప్పటి వరకూ వస్తున్న శాతవాహన శైలిని కేవలం బౌద్ధానికి మాత్రమే కాక శైవ, వైష్ణవ, బ్రాహ్మణ మతాలకుకూడా అనుసరించారని వెల్లడవుతోంది. సి.శివరామమూర్తి లాంటి సుప్రసిద్ధ పండితులుకూడా ఈ శివలింగాన్ని పరిశీలించాక, ఇది కచ్చితంగా క్రీ.పూ. 1వ శతాబ్దానికి ముందే చెక్కబడిందని నిర్ధారించారు. దక్షిణ ఆగ్నేయ ప్రాంతంలో శైవం కొద్దికొద్దిగా వేళ్లూనుకుంటున్నదని తెలిపారు.

బౌద్ధాన్ని ఆదరించిన శాతవాహనులు

కృష్ణా నదీ పరివాహక ప్రాంతంలోని వీరాపురం అనే గ్రామంలో జరిపిన తవ్వకాలలో శైవానికి సంబంధించిన ఆనవాళ్లు లభ్యమయ్యాయి. అలాగే, పోతిరెడ్డిపాడు హెడ్ రెగ్యులరేటర్ వద్ద –అంటే తెలుగుగంగ కాలువ ప్రారంభమయ్యే 'చాబోలు' అనేచోట– రాష్ట్ర పురావస్తు శాఖలోని డాక్టర్ సుబ్రహ్మణ్యం, వి.వి. కృష్ణశాస్త్రి ఆధ్వర్యంలో తవ్వకాలు జరపగా ఆశ్చర్యకరంగా శాతవాహనుల కాలానికి చెందిన ఇటుకతో నిర్మించబడిన శివాలయం బయటపడింది. చాబోలులో చక్కగా పానవట్టంపై చెక్కిన శివలింగం కానవచ్చింది. ఆ ఆలయానికి వాడిన ఇటుకలు, రాళ్లన్నీ కూడా శాతవాహనుల కాలంనాటివే. ఇంకా ఆ కాలం నాటి నాణెంకూడా లభ్యమైంది. ఇంకా విశేషమేమిటంటే, అక్కడ క్రీ.శ. 1వ శతాబ్దం నాటి 'కశ్యగంభ' అనే శాసనం దొరికింది. నిర్మాణానికి వాడిన ఇటుకలు, నాణెం, శిలాశాసనం.... ఈ మూడింటి ఆధారంగా ఈ ఆలయం శాతవాహనుల కాలం నాటిదేనని తేలింది.

కొండమోటులో తొలి నరసింహావతార విగ్రహం

అటు తర్వాత కేవలం శైవమే కాకుండా వైష్ణవానికి సంబంధించిన శాతవాహన కాలంనాటి ఆనవాళ్లుకూడా దొరికాయి. పిడుగురాళ్ల దగ్గర కొండమోటు అనే గ్రామంలో నరసింహావతారంలో విష్ణువు విగ్రహం చెక్కబడి ఉంది. ఈ విగ్రహం కూర్చున్న భంగిమలో ఉంటుంది. క్రీ.పూ. 3వ శతాబ్ది బుద్ధ విగ్రహాలను ఏరకంగానైతే సున్నపురాతిలో చెక్కారో అదేపద్ధతిలో నరసింహావతారస్వామి విగ్రహాన్నికూడా సున్నపురాతిలో మలిచారు.

ఇక్ష్వాకుల దేవాలయాలు (క్రీ.శ. 3వ శతాబ్దము)

తెలుగు నేలపై శాతవాహనుల తదుపరి ఇక్ష్వాకుల పాలన సాగింది. క్రీ.శ. 3వ శతాబ్దిలో మాత్రమే వీరి పాలన సాగినా ఆలయ నిర్మాణ రీతులను అభివృద్ధి పరిచారు. నాగార్జున కొండలో ఇక్ష్వాకులు నిర్మించిన పుష్పభద్రస్వామి ఆలయం దక్షిణ భారతదేశంలోనే గర్భాలయం, ముఖ మంటపం, ధ్వజస్థంభం, నాలుగుద్వారాలుగల ప్రాకారమున్న తొలి ఆలయంగా చరిత్రకెక్కింది.

శాతవాహనుల తర్వాత కృష్ణానది దిగువ ప్రాంతాన్ని వశంచేసుకున్నవారు ఇక్ష్వాకులు. వీరు శ్రీపర్వత విజయపురి (నాగార్జున కొండ) నుంచి పరిపాలన సాగించారు. వీరు బౌద్ధంతోపాటు బ్రాహ్మణీయ మతాన్నికూడా ఆదరించారు. ఇక్ష్వాకు వంశాన్ని ఛాంతమూలుడు స్థాపించినట్లు రెంటాల, దాచేపల్లి శాసనాలు తెలియజేస్తున్నాయి. అతని తరువాత అతని కుమారుడైన వీరపురుషదత్తుడు రాజ్యానికొచ్చినట్లు నాగార్జునకొండ, జగ్గయ్యపేట, అల్లూరు, రేవుల గొండూరు శాసనాలవల్ల తెలుస్తుంది. తరువాత వీరపురుషదత్తుడు, అతని కుమారుడు ఎహువల ఛాంతమూలుడు, అతని తరువాత రుద్రపురుషదత్తుడు రాజ్యం చేసినట్లుగా నాగార్జునకొండ, గురజాల శాసనాలు ఋజువు చేస్తున్నాయి. రుద్రపురుషదత్తుని తరువాత రాజ్యం చేసిన రెండో ఛాంతమూలుడు ఇక్షాకు వంశపు చివరివాడు.

ఇక్ష్వాకు రాజవంశ స్త్రీలు బౌద్ధాన్ని ఆదరించగా, పురుషులుమాత్రం బ్రాహ్మణీయ మతానికి పెద్దపీట వేశారు. ఎహువల ఛాంతమూలుడికి మహాసేనుడు (కార్తికేయుడు) ఆరాధ్యదైవం. ఇతడు నాగార్జున కొండలో కార్తికేయ, పుష్పభద్ర, నొదగీశ్వర, దేవీ ఆలయాలను, అష్టభుజస్వామి పేరిట వైష్ణాలయం కూడా నిర్మించాడు. కొన్ని ఆలయాలు గజపృష్టాకారంలో బౌద్ధ చైత్యాలయాలుగానూ, మరికొన్ని మండపాలుగానూ నిర్మించబడినవి.

పుష్పభద్రస్వామి ఆలయం : నాగార్జునకొండ కింద వాయవ్యంలో కృష్ణానది ఒడ్డున నిర్మించబడింది. చుట్టూ ప్రాకారం, నాలుగు వైపులా నాలుగు ద్వారాలు, లోపల గజపృష్టాకారంలో గర్భాలయం, ముందు స్థంభాలతోనున్న మంటపం, దానిముందు ధ్వజస్థంభం, దాని ముందు గోపురాన్ని పోలిన కట్టడపు నాళులు వెలుగుచూశాయి ధ్వజస్థంభం పైన ఎహువల ఛాంతమూలుని 16వ రాజ్య సంవత్సరంలో వేయించిన శాసనం ఉంది. అందులో కుపనసిరి, ఆమె కొడుకు రెండో వీరపురుషదత్తుని విజయం, వారిరువురికి

దీర్ఘాయువుకోసం ఈ దేవకులాన్ని నిర్మించినట్లుంది. దక్షిణ భారతదేశంలోనే గర్భాలయ, ముఖ మంటపం, ధ్వజస్థంభం, నాలుగుద్వారాలుగల ప్రాకారమున్న తొలి ఆలయంగా ఈ ఆలయాన్ని పేర్కొనవచ్చు.

సర్వదేవాధివాసం : ఇంగ్లీషు అక్షరం 'ఎల్'మాదిరిగా రెండు దీర్ఘ చదరాలను కలిపినట్లుగా ఉండే పెద్ద ఆలయం ఇది. ఈ ఆలయంలోని ఒక స్థంభంపైగల శాసనంలో ఎహువల ఛాంతమూలుని 11వ పాలనా సంవత్సరంలో సర్వసైన్యాధ్యక్షుడైన అనికి మనుమడు గండి కొడుకైన 'తలవరుడు' ఎహువల ఎలిసిరి, కార్తికేయుని కృపతో శ్రీవిలాసమనే సర్వదేవాధివాసాన్ని నిర్మించాడని ఉంది. సర్వదేవుడనగా శివుడని పరిశోధకులు గుర్తించారు. మొదటి దేవాలయానికి వెనుక ఆరు స్థంభాల మంటపం, దేవాలయానికి ముందర 9 స్థంభాల మంటపం, దానికి పక్కగా పడమరవైపున 24 స్థంభాల మంటపం, ఉత్తరంగా 66 స్థంభాల మంటపం, దానికి తూర్పుగా 27 స్థంభాల మరో మంటపం నిర్మింపబడి నాగార్జునకొండలో బయల్పడిన బ్రాహ్మణీయ ఆలయాల్లో అతి పెద్ద దేవాలయంగా 'సర్వదేవాధివాసం' గుర్తింపు పొందింది.

దేవ సేనాలయం : పెద్దకుందేల్లగుట్టకు దక్షిణంగా ఇటుకరాయి ప్రాకారంలోపలి మంటపం మాదిరిగా నిర్మించబడిందీ దేవాలయం. దాని ముందు వేదికమీద మరో మంటపం ఉంది. దేవాలయంలో పీఠంమీద దేవసేన (కార్తికేయుని భార్య) ప్రతిమ ప్రతిష్టించబడింది. 36 స్థంభాల మహామంటపం ఈ దేవాలయానికి ఒక ఆకర్షణ, స్థంభాలన్నీ అందంగా మలచబడి శిల్పుల పనితనాన్ని తెలియజేస్తున్నాయి. స్థంభాలపై యక్షులు, సింహం, దున్న, గుర్రం, ఖడ్గమృగాల బొమ్మలున్నాయి.

కార్తికేయాలయం : మూడు భాగాలుగా నిర్మింపబడిన ఈ ఆలయం వెనుక గర్భాలయం, ముందు ముఖమంటపం (రెండింటిలోనూ స్థంభాలు లేవు), దాని ముందు 36 స్థంభాల మహామంటపం ఉంది. ఎదురుగా ప్రవేశ ద్వారముంది. ఈ ఆలయం వద్ద జరిపిన తవ్వకాల్లో కార్తికేయుని చిన్న కంచుబొమ్మ దొరికింది. పక్కనే తలలేని రెండు కార్తికేయ రాతి శిల్పాలు దొరికాయి. ఈ ఆలయ ప్రాకారం దగ్గర బయల్పడిన 'చలికి రమ్మణక' అన్న శాసనం చాళుక్య ఉనికిని తెలియజేస్తుంది.

అష్టభుజస్వామి దేవాలయం: ఒక ప్రాకారంలో తూర్పున ద్వారంతో స్థంభమంటపాలు, గోడలతోనున్న విడి కట్టడాలు, గజపృష్టాలంకార దేవాలయం కలిపి గజిబిజిగా ఉంది.

ఆలయం లోపల కొన్ని సాధారణ కట్టడాలుకూడా ఉన్నాయి. తవ్వకాల్లో ఇక్ష్వాకు నాణేలు, రెండు శంఖాలు దొరికాయి. శంఖాలపై చక్రధ్వజ, ఖడ్గధ్వజ అనీ, కింద 'భగవతో అరభుజసముస', 'ఉచ్ఛిట కనసరో' అన్న శాసనాలున్నాయి. అక్కడ దొరికిన ఒక శాసనంలో అభీర రాజైన వాసిష్టపుత్ర వసుసేనుని 13వ రాజ్య సంవత్సరంలో సితగిరిపైన మహాగ్రామిక, మహాతలవర, మహాదండనాయక, శివసేపుడు, సంజయపర యవనరాజు అవంతీపుర శకరుద్రదాముడు, వనవాసికి చెందిన విష్ణు రుద్ర శివలానంద శాతకర్ణిలు కలిపి అష్టభుజస్వామి కొయ్య విగ్రహాన్ని ప్రతిష్టించి, మహానంద అనే బావిని పునరుద్ధరించి, మరో రెండు బావులను తవ్వించి తాటి వనాన్ని పెంచారని ఉంది. భరద్వాజ గోత్రానికి చెందిన అమాత్య తిష్యశర్మ రాయగా, ఈ శాసనాన్ని పెంబక కుటుంబానికి చెందిన వర్ధమానకుడు చెక్కాడని శాసనం చివర్లో ఉంది.

నవగ్రహాలయం : నాగార్జున కొండవద్ద కోటకు వాయవ్యంగా జరిపిన తవ్వకాల్లో నవగ్రహాలయం, శివపార్వతి దేవాలయాలు, యక్షాలయం, కుబేరాలయం బయల్పడినాయి. నవగ్రహాలయంలో రెండు గజపృష్టాకారం దేవాలయాలు, రెండు మంటపాలు బయల్పడినాయి. ఈ ఆలయ సముదాయాన్ని 'నవగ్రహాలయం'గా తవ్వకాలు చేపట్టిన రాయప్రోలు సుబ్రహ్మణ్యం గుర్తించారు.

కుబేరాలయం : నాగార్జున కొండవద్ద జరిపిన తవ్వకాల్లో అతి పెద్ద దేవాలయ సముదాయం కుబేరాలయం. ఇందులో ఒక గజపృష్టాలయం, దీని ముందు 100 స్థంభాల మంటపం ఉన్నాయి. ఇక్కడ ఒక యక్షుని తల దొరికింది. దక్షిణాన ఒక చిన్న బావికూడా ఉంది. దానిమీద 'దధి సరస్' అనే శాసనముంది.

నాగార్జున కొండ ప్రపంచవ్యాప్తంగా ఆచార్య నాగార్జునుడు నివసించిన ప్రదేశంగా, ఒక బౌద్ధ స్థావరంగా గుర్తింపు పొందింది. అక్కడ జరిపిన తవ్వకాల్లో మాత్రం బౌద్ధ కట్టడాలతోపాటు శివ, కార్తికేయ, దేవసేన, అష్టభుజ నారాయణులకుగల దేవాలయాలుకూడా బయటపడినాయి. శాతవాహనుల తరువాత ఆలయ నిర్మాణంలో ఇటుకలు, ఇటుకల స్థానంలో రాతిని వాడటమే కాక, బౌద్ధుల మాదిరిగా ఆలయాలకు ఎదుట శిలా మంటపాలను నిర్మించటం, దేవాలయాల్లో పూజలు, ఆరాధనలు పెరిగాయనీ, ఇంకా నిర్మాణపరంగా ఎంతో వికాసాన్ని తెలియజేస్తున్నాయి. క్రీ.శ. 3వ శతాబ్దికే దక్షిణాదిన అన్ని హంగులతో కూడిన దేవాలయం ఉన్న సంగతి తెలిసి ఈ దిశగా పరిశోధనలు

ముమ్మరమైనాయి.

కొండమోటులో తొలి నరసింహావతార విగ్రహం

అటు తర్వాత కేవలం శైవమే కాకుండా వైష్ణవానికి సంబంధించిన శాతవాహన కాలంనాటి ఆనవాళ్లుకూడా దొరికాయి. పిడుగురాళ్ల దగ్గర కొండమోటు అనే గ్రామంలో నరసింహావతారంలో విష్ణువు విగ్రహం చెక్కబడి ఉంది. ఈ విగ్రహం కూర్చున్న భంగిమలో ఉంటుంది. క్రీ.శ. 3వ శతాబ్దిలో బుద్ధ విగ్రహాలను ఏరకంగానైతే సున్నపురాతిలో చెక్కారో అదేపద్ధతిలో నరసింహావతారస్వామి విగ్రహాన్నికూడా సున్నపురాతిలో మలిచారు.

ఆనందగోత్రినుల దేవాలయాలు (క్రీ.శ. 3 - 4 శతాబ్దాలు)

క్రీ.శ. 3వ శతాబ్దిలో తెలుగు నేలపై ఇక్ష్వాకుల తర్వాత ఆనందగోత్రినుల పాలన సాగింది. నరసరావు పేట-నకరికల్లు మధ్యన పశ్చిమంగా ఉండే కందరపురం (చేజెర్ల) నుంచి వీరు పాలించారు. చేజెర్లలోని గజపృష్టాకార చైత్యం ఆనందగోత్రినుల కాలంలో శివాలయంగా మార్చబడింది. ఈ ఆలయం తొలుత ఆనందగోత్రినులు, అనంతరం విష్ణుకుండిన, తొలిపల్లవుల ఆదరణ చూరగొంది. ఇక్కడి నుంచి తెలుగునేలపై ఆలయ నిర్మాణం ఊపందుకొంది.

శ్రీ పర్వత-విజయపురి (నేటి నాగార్జున కొండ) రాజధానిగా పాలించిన ఇక్ష్వాకుల తరువాత పలనాడు ప్రాంతం 'ఆనంద గోత్రినులు' అనే రాజుల వశమైంది. నరసరావు పేట-నకరికల్లు మధ్యన పశ్చిమంగా ఉండే కందరపురం (చేజెర్ల) నుంచి పాలించిన ఆనందగోత్రిన రాజుల్లో కందరుడు (క్రీ.శ. 270-285), అత్తివర్మ (క్రీ.శ. 285-310), దామోదరవర్మ (క్రీ.శ.310-315) ముఖ్యులు. వీరిలో దామోదరవర్మ సర్వస్వతంత్రుడై మొత్తం కమ్మనాటినంతా పాలించాడు. ఇతని ముట్టెపాడు తామ్రశాసనం, అత్తివర్మ గోరంట్ల తామ్రశాసనం, చేజెర్ల రాతి శాసనాలు ఆనందగోత్రినుల వివరాలు అందిస్తున్నాయి. చేజెర్ల శాసనం ప్రకారం 'కందర రాజు శత్రువుల ఏనుగుల గుంపులచేత సంకులమైన ధాన్యకటక యుద్ధంలో శత్రురాజులను జయించి కృష్ణవేణ్ణానాథుడని, త్రికూటపతి' అని పిలువబడినాడు. ఇతడు తన పేరుమీదుగానే కందర పురాన్ని నిర్మించగా, అటుమీదట చేజెర్లగా మారింది. ఇతడు రెండు జనపదాలుగల రాజ్యాన్ని పాలించినట్లు (కందరపుర వర జనపద ద్వితీయాధిపతి) చెప్పబడింది. ఇతనికి అవని తలాంతవతి అనే కూతురుంది. దామోదరవర్మ ముట్టెపాడు శాసనంలో ప్రాకృతంతోపాటు సంస్కృత భాషకూడ ఉండడం ప్రత్యేకతగా

చెప్పుకోవచ్చు. ఇతడు బుద్ధపాదానుధ్యాతుడైనా, గోవులను, హిరణ్యగర్భ దానాలను చేశాడు. తన రెండో విజయ రాజ్య సంవత్సరంలో కార్తీక శుద్ధ త్రయోదశినాడు, బ్రాహ్మణులకు పన్నులేమీ లేకుండా కంగూరు అనే గ్రామాన్ని దానం చేశాడు. తాను 'సంయక్సం బుధస్య పాదానుధ్యాతస్య' అని చెప్పుకుని చేజెర్లలోని చైత్యానికి మరమ్మతులు చేయించాడు. బుద్ధదేవుని స్మృతి చిహ్నంగా అత్యున్నత చైత్యంగా తీర్చిదిద్దాడు. దామోదర వర్మ తరువాత అత్తివర్మ రాజ్యమేలాడు. ఇతడు కూడా మహాదానాలను చేశాడు. కొట్టిశర్మ అనే బ్రాహ్మణునికి తాడికొండ గ్రామంలో కొంత భూమిని, ఆతుకూరు అనే గ్రామాన్ని దానం చేశాడు.

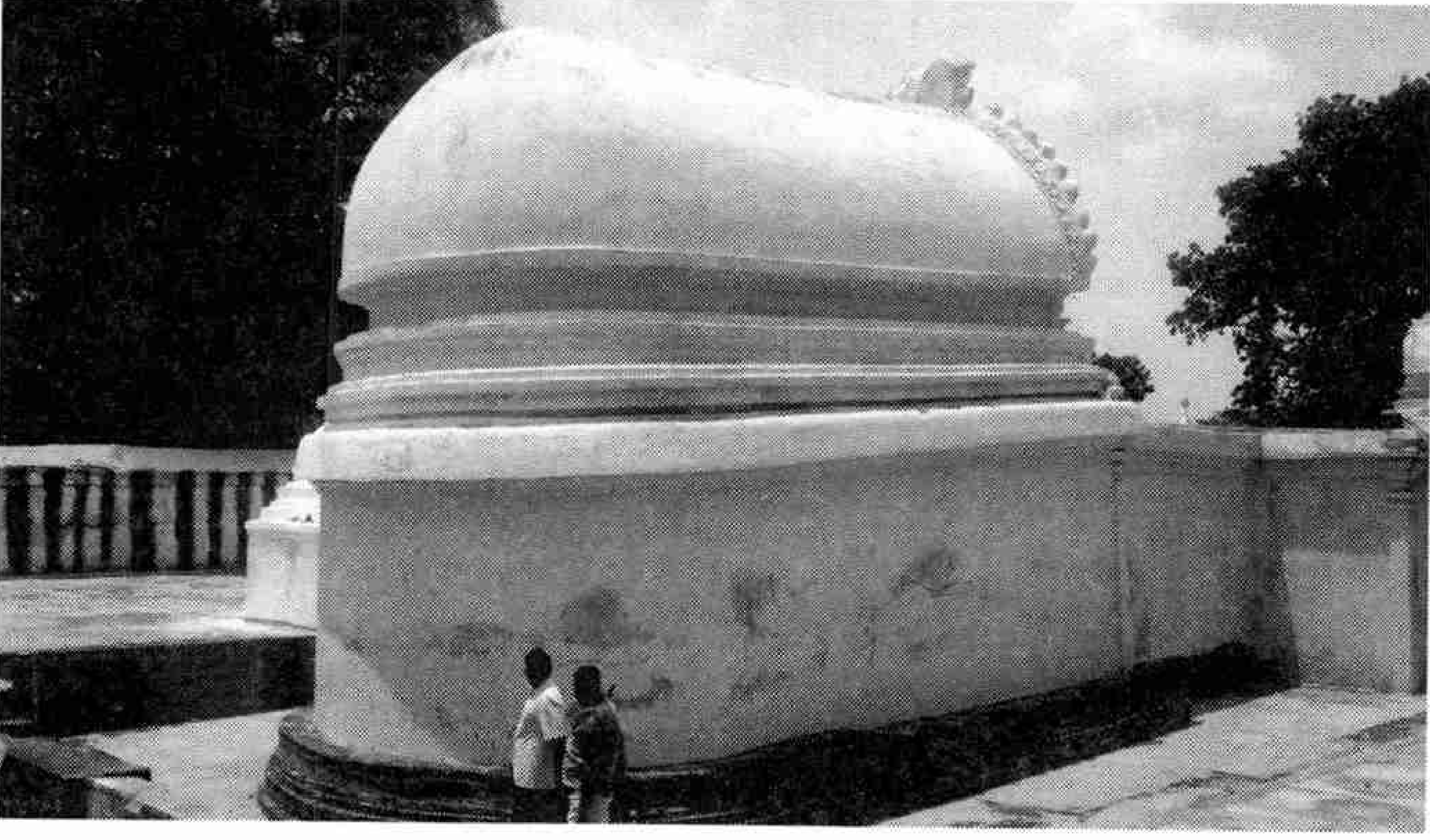
చేజర్లలో కేంద్ర పురావస్తు శాఖ చేపట్టిన తవ్వకాల్లో తరువాత శాతవాహనకాలపు గజపృష్టాకార ఆలయ (చైత్య) పునాదుల్లో అధిష్టానం బయల్పడింది. అధిష్టానం మొదటి వరుస మట్టానికి నేలంతా రాతితో పరిచి, గర్భాలయంలోని అభిషేక జలం బయటకెళ్లడానికి ప్రణాళాన్ని ఏర్పాటు చేశారు. 7.5 మీటర్ల పొడవు, 2.64 మీటర్ల వెడల్పుతోగల గజపృష్టాకార ఆలయం పైన చక్కటి చైత్యాలయం ఉంది. అధిష్టానంలో ఉపానం, జగతి, కంపము, కంఠము, కంపము ప్రతివర్గాలు ఉన్నాయి. 45×24×7 సెం.మీల కొలతలుగల ఇటుకలతో నిర్మించిన ఈ ఆలయం ఆనందగోత్రినుల కాలంలో శైవాలయంగా మార్చబడింది. కాలక్రమంలో అర్ధ మంటపం, మహా మంటపం, నంది మంటపం, ధ్వజస్థంభం, గోపురాలు నిర్మింపబడినాయి.

మాచర్ల-గుంటూరు రోడ్డులో పిడుగురాళ్ల నుంచి నకరేకల్లువెళ్లి అక్కణ్ణుంచి పడమరగా 10కి.మీ.ల దూరం వెళ్లి విప్పర్ల, రెడ్డిపాలెం మీదుగా చేజెర్ల చేరుకోవచ్చు. కారంపూడి నుంచి ఇనుమెళ్ల మీదుగాకూడా చేజెర్ల చేరడానికి వీలుంది.

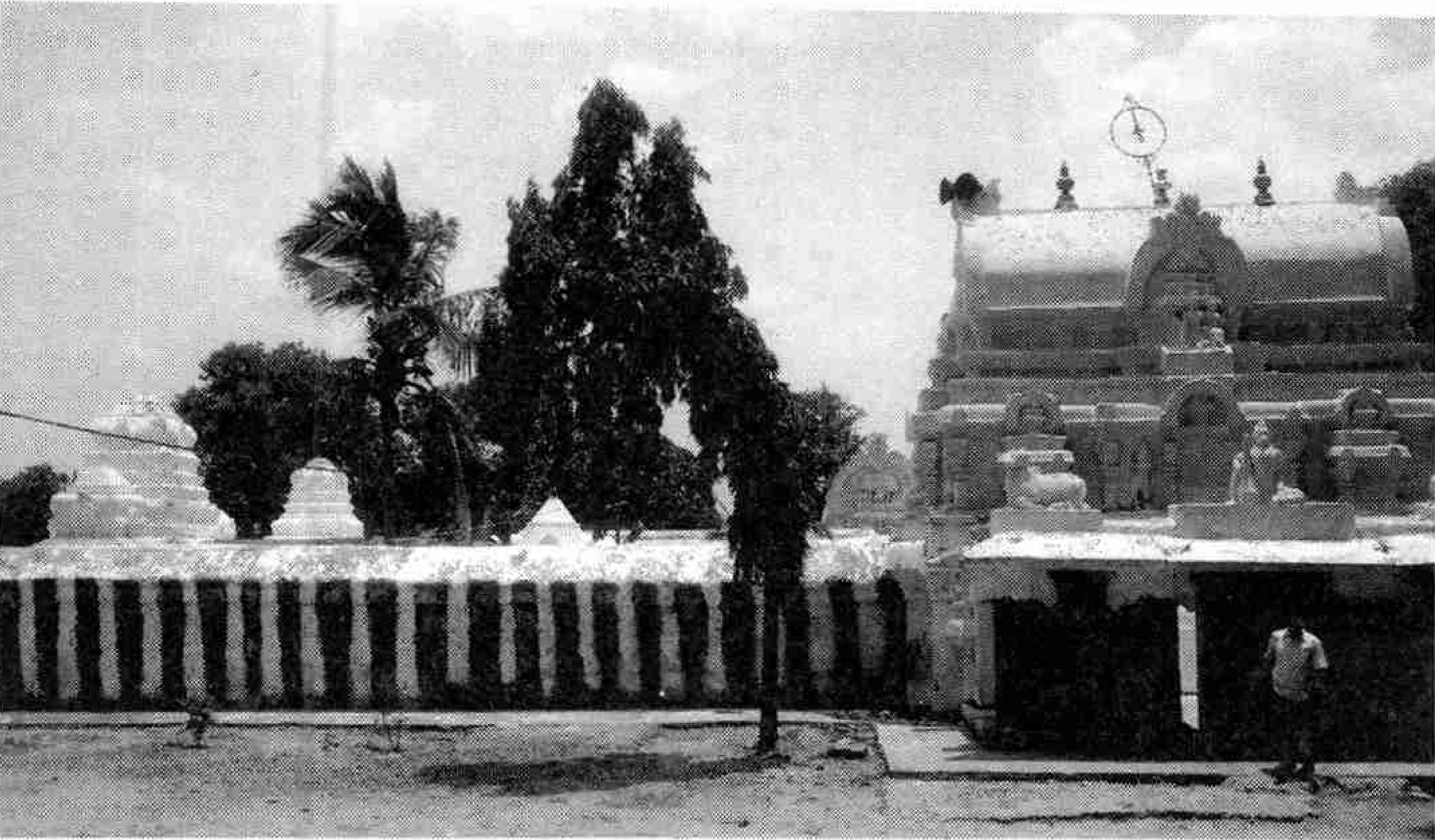
అలెగ్జాండర్‌రీ అనే బ్రిటీష్ అధికారి 1889లో చేజెర్ల వెళ్లి అక్కడి బౌద్ధ ఆనవాళ్ల గురించి తెలుసుకున్నాడు. 1917-18లో లాంగ్‌హోర్స్ట్ అనే అధికారి అక్కడి పురాతన కట్టడాలను బాగా పరిశీలించి, ప్రాచీన బౌద్ధాలయం శివాలయంగా మార్చబడిందని చెప్పాడు. ఊరికి వాయవ్యంగానున్న మేఘూల మల్లయ్య కొండమీద గుహలు కూడా ఉన్నాయి. చేజెర్లలోని కపోతేశ్వరాలయంలో మొత్తం 78 దేవాలయాలున్నాయి. 1973-74లో తవ్వకాలు చేపట్టిన ఐ.కె.శర్మకు 25 దేవాలయాలు, 26 లింగపీఠాలు, నాలుగు నాగస్తంభాలు, 18 చిన్నరాతి నమూనా దేవాలయాలు, 4 సహస్రలింగాలు, 8 సప్త మాతల శిల్పాలు, 5 శాసనస్తంభాలు 4 కొత్తగా వెలుగుచూసిన ఇటుకరాతి ఆలయాలు కనిపించాయి. చేజెర్లలోని

చేజర్ల కపోతేశ్వరాలయం (గజపృష్ఠాకార ఆలయం)

చేజర్ల కపోతేశ్వరాలయం (గజపృష్ఠాకార ఆలయం)

చేజెర్లలోని కపోతేశ్వరాలయం

శాసనాలనుబట్టి అక్కడ చేజెర్ల, బిత్తలపురం, కపోతపురం అనే మూడు ఊళ్లుండేవనీ కందరపురం, కపోతపురం, కందర కపోతపురమనికూడా చేజెర్లకు పేర్లుండేవని తెలుస్తోంది. ఆనందగోత్రినుల తరువాత, విష్ణుకుండిన, తొలి పల్లవ, తూర్పు చాళుక్య, యాదవ గజపతి, విజయనగర రాజుల కాలంలో గొప్ప శైవక్షేత్రంగా విరాజిల్లినట్లు చేజెర్ల శాసనాలు చెబుతున్నాయి. చేజెర్ల బౌద్ధ చైత్యంలోని స్థూపం స్థానంలో ప్రతిష్టించిన శివలింగం పేరు 'కపోతేశ్వరుడు'.

బౌద్ధ జాతక కథల్లోని– కిరాతుడి నుంచి పావురాన్ని రక్షించడానికి తన తొడకోసి పావురమంత మాంసాన్ని దానం చేసిన ఇతివృత్తం ఆధారంగా, మహాభారతంలోని అరణ్యపర్వంలో శిబిని శరణాగతవత్సలుడిగా చిత్రీకరించారు. కాశ్మీర రాకుమారుడైన శిబి చక్రవర్తి చేజెర్లలో బ్రహ్మత్వంకోసం 99 యాగాలు చేసి, వందోయాగం చేయడానికి సిద్ధమవుతాడు. త్రిమూర్తులు ఆ యాగాన్ని భగ్నం చేయాలనుకుంటారు. శివుడు విలుకాడుగా, బ్రహ్మ విల్లుగా, విష్ణువు పావురంగా మారి విప్పర్లకు చేరుకుంటాడు. సభ తీరిఉన్న శిబి చక్రవర్తి తొడపై పావురం వేగంగా వచ్చి వాలుతుంది. దానిని వేటగాడు చంపాలనుకుంటాడు. పావురమంత మాంసాన్ని ఇస్తానని శిబి చక్రవర్తి అనగా, వేటగాడు తిరస్కరిస్తాడు. శిబి తన శరీరాన్ని కత్తిరించుకుని వేటగానికి సమర్పించుకుంటాడు. త్రిమూర్తులు శిబి త్యాగానికి మెచ్చి వరమడగమంటారు. తాను లింగైక్యం చెందితే చాలన్న అతని కోరికను వారు మన్నించారు. పావురం పేరుమీదుగా ఆ లింగానికి 'కపోతేశ్వర లింగం' అనీ, ఆ వూరికి కపోత కందరపురం అని పేర్లు కలిగాయని స్థలపురాణం చెబుతోంది.

క్రీ.శ. 3వ శతాబ్దంలో కపోతేశ్వరాలయమైన బౌద్ధ చైత్యం అటు తరువాత శివాలయంగా స్థిరపడిపోయింది. ఈ ఆలయం గజ పృష్టాకారంలో ఉండి, అధిష్టానంకూడా బౌద్ధ చైత్యగృహం మాదిరిగా, శిఖరం చైత్య ముఖద్వారంగా తీర్చిదిద్దబడినాయి. బౌద్ధం సన్నగిల్లి బ్రాహ్మణమతం విస్తరిస్తున్న రోజుల్లో ఈ ఆలయం ముందు ఆనందగోత్రినులు, వెంటనే విష్ణుకుండిన తొలిపల్లవుల ఆదరణ చూరగొంది. ఇక్కడి నుంచి తెలుగునేలపై ఆలయ నిర్మాణం ఊపందుకొంది.

శాలంకాయనుల తొలి పంచాయతన దేవళం

ఇక్ష్వాకుల తరువాత, ఆనంద గోత్రినులకు సమకాలికులుగా మధ్యకోస్తాంధ్రను పాలించిన వారు శాలంకాయనులు. శాలంకాయన గోత్రానికి చెందిన ఈ రాజవంశీకులు

శాలంకాయనులనీ, వేంగి (ఏలూరు సమీపంలోని పెదవేగి)ని రాజధానిగా పాలించినందున వీరిని 'వైంగేయకుల'ని పిలిచారు. గుప్త వంశానికి చెందిన రెండవ సముద్రగుప్తుని అలహాబాద్ స్తంభ శాసనంలో వేంగి హస్తివర్మ ప్రస్తావన ఉండడంతో ఈ వేంగి పాలకులు ప్రాధాన్యతను సంతరించుకొన్నారు. ఇప్పటివరకూ వేంగి -శాలంకాయనులకు చెందినవి తొమ్మిది రాగి రేకు శాసనాలు, ఒకటి శిలాశాసనం లభించాయి. వీటిద్వారా శాలంకాయనుల వంశావళి, పాలనా భూభాగం, దానాలు, దేవాలయ నిర్మాణాలకు సంబంధించిన వివరాలను అందిస్తున్నాయి. శాసనాల్లో ఈ రాజులు తాము శాలంకాయన గోత్రానికి చెందామని, తమ రాజధాని విజయ వేంగీపురమని పేర్కొన్నారు. వీరి రాగిరేకు, శిలా శాసనాలు రాజధాని అయిన విజయవేంగీపురం నుంచే విడుదలయ్యాయి. వీరి కాలంలో బౌద్ధం కొనసాగినా వైదికమత విజృంభణాన్నికూడా గమనించవచ్చు. వీరు అనేక అశ్వమేధ యాగాలనుచేసి వైదిక సంప్రదాయాలను ఆదరించారు. శాసనాల్లో తాము చిత్రరథస్వామి పాదానుద్యాతులమని, బప్ప భట్టారక పాదభక్తులమనీ చెప్పుకోవడం చేత, చిత్రరథ (చైత్రరథ) శబ్దం సూర్యుని సూచించటంవల్ల, వీరు సూర్యదేవునికి ఆలయాలు కట్టించి ఆరాధించారనటానికి వీలు చిక్కింది. వీరి రాగిరేకు వాసనాలపైగల ముద్రికపై నంది ఉండటంవల్ల కొందరు, వీరిని శైవులనికూడా తేల్చి చెప్పారు.

క్రీ.శ. 320 ప్రాంతంలో హస్తివర్మచే ప్రారంభమైన శాలంకాయనుల చరిత్ర తెలుసుకోవటానికి హస్తివర్మ పెదవేగి శాసనం, మహారాజ నందివర్మ కొనుకొల్లు ప్రాకృత శాసనం, విజయ దేవవర్మ ఏలూరు ప్రాకృత శాసనం, హస్తివర్మ కొనుకొల్లు సంస్కృత శాసనం, చండవర్మ కొల్లేరు శాసనం, నందివర్మ కంతేరు శాసనం, విజయస్కందవర్మ కంతేరు శాసనం, యువ మహారాజు అచండవర్మ ధారికంటూరు శాసనం, హస్తివర్మ పెనుగొండ శాసనం, రెండో స్కందవర్మ గుంటుపల్లి శిలాశాసనాలు ముఖ్యమైనవి.

అలహాబాద్ ప్రశస్తిలోని హస్తివర్మ అనంతరం అతని కొడుకు నందివర్మ (క్రీ.శ. 350-380) సింహాసనం చేపట్టి రాజ్యవిస్తరణ గావించాడు. నందివర్మ తరువాత అతని సోదరుడు దేవవర్మ, తరువాత అచండవర్మ రాజులయ్యారు. వీరి అనంతరం విజయనందివర్మ రాజయి పరమ భాగవతునిగానే కాక చిట్టచివరి శాలంకాయన రాజుగా గుర్తింపు తెచ్చుకొన్నాడు. తెలుగునాట ఇటుకరాతితో దేవాలయాల నిర్మాణ ఒరవడిని కొనసాగించటంద్వారానూ, మొట్టమొదటసారిగా పంచాయతన దేవాలయ నిర్మాణాన్ని

చేపట్టడంద్వారానూ శాలంకాయనులు తమ ప్రత్యేకతను చాటుకున్నారు.

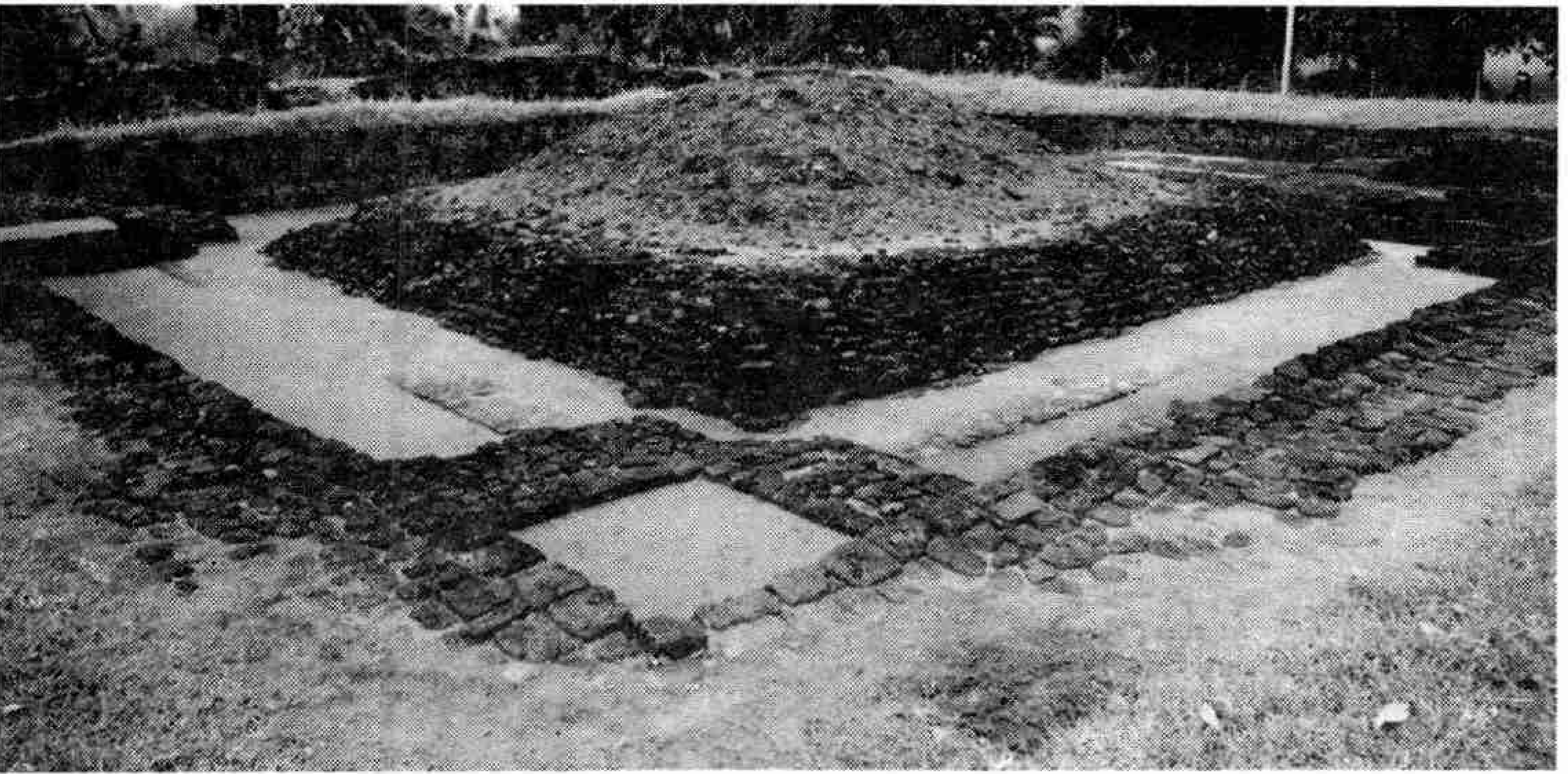
వేంగీ శాలంకాయనుల శాసనాలు కొన్ని ప్రాకృతంలోను, కొన్ని ప్రాకృత-సంస్కృత మిళితంగాను, మిగిలినవి సంస్కృతంలోనూ ఉన్నాయి. దొరికిన మూడు ప్రాకృత శాసనాలను యువరాజైన అచండవర్మ, దేవవర్మ, నందివర్మలు వేయించినవి. సంస్కృత శాసనాల్లో వీరి వంశ వివరాలను తెలిపే శాసనాలను అచండవర్మ కుమారుడు నందివర్మ, రెండవ నందివర్మ, స్కందవర్మ ఇచ్చినవి. పెదవేగిలో శాలంకాయనుల కాలంనాటి బౌద్ధస్థూపం బయల్పడింది. క్రీ.శ. 1888లో రాబర్ట్ సివెల్ పెదవేగిని సందర్శించి 'ధనం దిబ్బ' అనే బౌద్ధ స్థావరాన్ని కనుగొనగా, 1902లో పెదవేగికి వచ్చిన అలెగ్జాండర్ రీ అనే పురాతత్వవేత్త మరికొన్ని పురాతన స్థలాలు, శకలాలను గుర్తించాడు.

1985-87 మధ్య కాలంలో కేంద్ర పురావస్తు సంస్థకు చెందిన డాక్టర్ ఐ.కె. శర్మ ఆధ్వర్యంలో జరిగిన తవ్వకాల్లో ధనం దిబ్బ, పరమేశ్వర దేవాలయం, కోటకు పశ్చిమంగా మూడు చోట్ల ఆసక్తికరమైన విషయాలు బయల్పడినాయి. ధనందిబ్బ దగ్గర జరిపిన తవ్వకాల్లో రెండో నందివర్మ (క్రీ.శ. 400-430) స్థూపం బయల్పడింది. గుంటుపల్లిలో దొరికిన స్తంభ శాసనంలో 'పరమ భాగవతుడైన నందివర్మ బౌద్ధ విహారానికి విరివిగా దానాలు చేసిన'ట్లు పేర్కొనటం మూలాన, రెండో నందివర్మ పెదవేగిలో బౌద్ధ స్థూప, విహారాలను నిర్మించాడని చెప్పవచ్చు.

ఈ స్థూపానికి ఉత్తరంగా జరిపిన తవ్వకాల్లో 19.40×176.0 మీటర్ల ఇటుకరాతి కట్టడం బయల్పడింది. రెండున్నర అడుగుల ఎత్తుగల అధిష్టానంపైన పంచాయతన దేవాలయ సముదాయం నిర్మించబడిన ఆధారాలు దొరికాయి. 42×21×8 సెం.మీ.ల కొలతలతోనున్న ఇటుకలతో నిర్మించిన ఈ అధిష్టానంలో జగతి, కుముదం ప్రస్ఫుటంగా కనిపిస్తున్నాయి. అభిషేక జలం బయటకు వెళ్లటానికి ప్రణాళాన్నికూడా ఏర్పాటు చేశారు. 'పంచాయతనం' అంటే మధ్యలో ప్రధాన దేవుడు, నాలుగు మూలలా నలుగురు దేవతలకు కలిపి మొత్తం ఐదు దేవాలయాలను ఒకేచోట నిర్మించటం. మధ్యలో శివుణ్ణి ప్రతిష్టిస్తే 'శివ పంచాయతనమ'ని, విష్ణువును ప్రతిష్టిస్తే 'విష్ణు పంచాయతనం' అనీ పిలుస్తారు. దక్షిణం వైపు గోడ 2.35 మీటర్ల ఎత్తు ఉండగా, మిగతా వైపు 1.60 మీటర్ల ఎత్తు ఉంది. గర్భాలయ గోడలు- బయటి గోడలమధ్యలో కోష్టాలున్నాయి. ఐదు దేవాలయాలు చదరంగా ఒకే కొలతలతో ఉన్నాయి. ఆలయాల లోపల ఎలాంటి విగ్రహాలు లభ్యం కాలేదు. చుట్టూ

2.0 మీటర్ల వెడల్పుతో ఇటుకరాతి ప్రదక్షిణాపథం ఉంది. క్రీ.శ. 8వ శతాబ్దికి చెందిన ఆదిశంకరులు పంచాయతన పద్ధతిని ప్రవేశపెట్టాడని చారిత్రకులు నమ్ముతున్నారు. ఈ నేపథ్యంలో వేంగిపురంలో బయల్పడిన పంచాయతన దేవాలయ సముదాయం క్రీ.శ.5వ శతాబ్దినాటిదని తేలడంవల్ల మొత్తం భారత దేశంలోనే తొట్ట తొలి పంచాయతన దేవాలయాన్ని అందించిన ఘనత శాలంకాయనులకే దక్కింది. శాలంకాయనుల రాజముద్రపైన, రాగిరేకు శాసనాల ముడిపైన నందిగుర్తు ఉండటంచేత వీరు శైవులని గుంటుపల్లి వేంగిలలో బౌద్ధ స్థూపాలను నిర్మించి దానాలను చేయటంవల్ల బౌద్ధులని వేంగిపురంలోనే బయల్పడిన విష్ణు దేవాలయంవల్ల వీరిని వైష్ణవులని అనేకంటే... వీరు అప్పటికి ప్రచారంలోనున్న భిన్న మతాలను ఆదరించినట్లు చెప్పుకోవచ్చు. పెదవేగి, హస్తివర్మ శాసనంలో 'వివిధ ధర్మ ప్రధానస్య' అని పేర్కొనటం పైవిషయాన్ని రూఢి చేస్తుంది.

ఇంకా ఇక్కడ జరిపిన తవ్వకాల్లో దాదాపు 6కి.మీ. వైశాల్యంలో చుట్టూ కట్టిన మట్టికోటనుబట్టి వేంగిపురం శాలంకాయనుల రాజధాని అని శాసనాల్లో పేర్కొన్న విషయాన్ని ఋజువు చేస్తుంది. మట్టికోట చుట్టూ కందకంకూడా ఉండటం గమనించాల్సిన విషయం. కోటగోడకు వాయవ్యం, దక్షిణ దిక్కుల్లో నున్న చిన్నసైజు గేట్లకు వాడిన ఇటుకల సైజు... స్థూపం, పంచాయతన దేవాలయ సముదాయానికి వాడిన ఇటుకల సైజు ఒకటే కావటంవల్ల వేంగి (విజయవేంగి) పురాన్ని రాజధానిగా చేసుకున్న శాలంకాయనులు కోటగోడనుకూడా కట్టారని తెలుస్తోంది. ఇక్కడ ఇంకా క్రీ.శ. 2, 3 శతాబ్దాలనాటి బ్రాహ్మీ అక్షరాలున్న బౌద్ధ

పెదవేగిలోని బౌద్ధ స్థూపం

శిలాస్తంభాలు, మాచర్ల సున్నపురాతిలో చెక్కిన శివ-పార్వతి బొమ్మ, ఒక శిలపై వరుసగా చెక్కిన ఐదు శివలింగాలు, మహిషాసురమర్దిని శిల్పాలు, ఎరుపు రంగు మట్టిపాత్రలు, మట్టిబొమ్మలు, శాలంకాయనుల చరిత్రకు, సంస్కృతికి అద్దం పడుతున్నాయి.

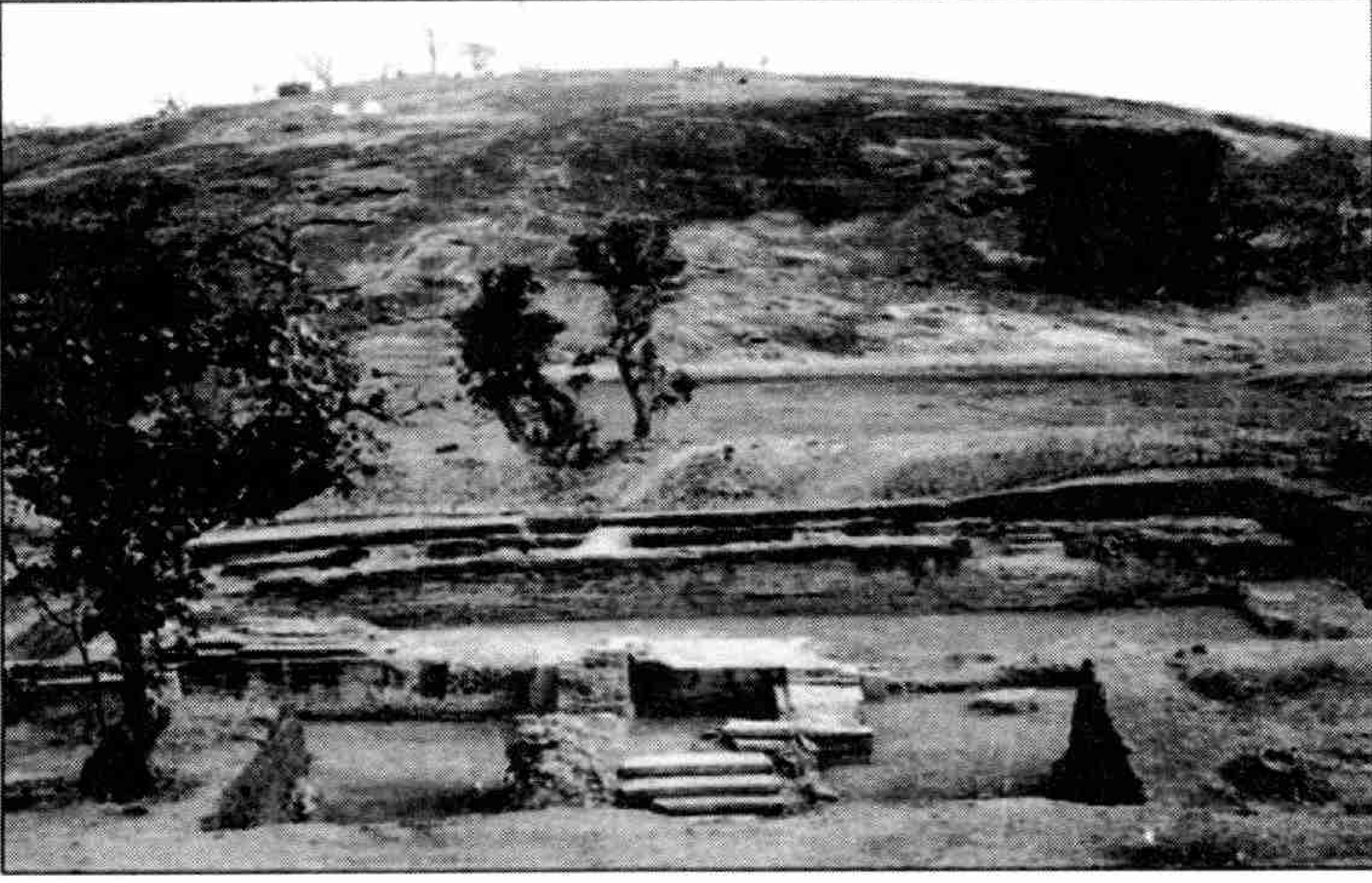
విష్ణు కుండినుల ఆలయాలు (క్రీ.శ. 4 - 6 శతాబ్దాలు)

విష్ణుకుండినులు హైదరాబాద్ చేరువలోని కీసరగుట్ట రాజధానిగా పాలించారని ఇటీవలి తవ్వకాల్లో తేలింది. ఇక్ష్వాకుల తర్వాత తెలుగునేలపై ఒకేసారి ఆనందగోత్రినులు, సాలంకాయనులు, బృహత్పలాయనులు, కొంచెం తర్వాత పల్లవులు, విష్ణుకుండినులు తమ తమ పాలనను ప్రారంభించారు. ఈ రాజవంశాల్లో కృష్ణానది నుంచి నర్మదా నదివరకూ గల ఎక్కువ భూభాగాన్ని విష్ణుకుండినులు పాలించారు. వారు బౌద్ధ, శైవాలయాలను, గుహాలయాలను కల్పించి దేవాలయ నిర్మాణ వికాసానికి తోడ్పడ్డారు. వీరి పాలనాకాలం క్రీ.శ. 5వ శతాబ్ది నుంచి 7వ శతాబ్ది పూర్వార్ధం వరకూ సాగింది.

విష్ణుకుండినుల శాసనాలు ఇప్పటివరకూ పదికి పైగా దొరికాయి. గోవింద వర్మ- తుమ్మలగూడెం, చైతన్యపురి శాసనాలు; మాధవవర్మ- ఈపూరు, ఖానాపూర్, పాలమూరు రాగిరేకు శాసనాలు, వేల్పూరు శిలా శాసనం; రెండో మాధవవర్మ- ఈపూరు శాసనం, ఇంద్ర వర్మ రామతీర్థం శాసనం, విక్రమేంద్ర భట్టారకవర్మ- తుండి, చిక్కుళ్ల, తుమ్మలగూడెం, పాతగండిగూడెం శాసనాలు దొరికినవాటిల్లో ఉన్నాయి. విష్ణుకుండినుల వంశక్రమంలో గోవిందవర్మ, మాధవవర్మ, మంచణ్ణ భట్టారక, దేవవర్మ, రెండో మాధవవర్మ,

తవ్వకాలలో బయల్పడిన ఇటుక దేవాలయం, ఏలేశ్వరం

ఇటుక రాతి ఆలయాలు, గదులు - కీసరగుట్ట

విక్రమేంద్రవర్మ, ఇంద్ర వర్మ, రెండో విక్రమేంద్ర వర్మలు ఉన్నట్టు చరిత్రకారులు తేల్చారు.

విష్ణుకుండినులు వినుకొండ, తిరువూరు, వేల్పూరుల నుంచి పాలించారని చరిత్రకారుల మధ్య అభిప్రాయబేధాలున్నాయి. అయితే ఇటీవల రాష్ట్ర పురావస్తు శాఖ హైదరాబాద్‌కు 32 కి.మీ.ల దూరంలోనున్న కీసరగుట్ట వద్ద జరిపిన తవ్వకాలలో బయల్పడిన ఇటుకరాతి రాజప్రాసాదం, ఇటుక రాతి దేవాలయాలు, పాతిన రాతి శివలింగాలు, మాతృదేవత శిల్పం, విష్ణుకుండినుల నాణేలు, మట్టిపాత్రలు, అన్నింటికీ మించి స్థావరం చుట్టూగల రాతి కోటగోడ, అక్కడొక బండపైగల క్రీ.శ. 4వ శతాబ్ది అక్షరాల్లో నున్న 'తులచు వాన్రు (రాతిని తొలిచేవారు)' అనే చిన్న శాసనం విష్ణుకుండినులు కీసరగుట్ట నుంచే పాలించారని చెప్పడానికి వీలయ్యింది.

విష్ణుకుండినుల కులదైవం శ్రీపర్వత స్వామి. ఎందుకంటే వారు శాసనాల్లో శ్రీపర్వత స్వామి పాదానుద్యాతులమని చెప్పుకొన్నారు. ఇక్ష్వాకుల నుంచి అధికారం స్వీకరించిన విష్ణుకుండినులు శ్రీపర్వత-విజయపురిని (నాగార్జున కొండను)కూడా వారి ఆధీనంలోకి తెచ్చుకొని ఇక్ష్వాకుల దేవుడైన భగవాన్ బుద్ధుడినే శ్రీపర్వత స్వామిగా పేర్కొని ఉంటారని ప్రముఖ పురావస్తు పరిశోధకులు కీ॥శే॥ బి.ఎస్.ఎల్.హనుమంతరావు అభిప్రాయపడినారు.

విష్ణుకుండినుల కాలంలోకూడా బౌద్ధం విలసిల్లినా... తుమ్మలగూడెం శాసనంలో పరమ భట్టారికాదేవి మహావిహారాన్ని నిర్మించి అనేక దానాలు చేసిందని చెప్పబడింది.

విష్ణుకుండిన రాజుల్లో ఇద్దరు (ఇంద్రభట్టారక వర్మ, విక్రమేంద్రవర్మలు)మాత్రం పరమ మాహేశ్వరులుకాగా, మిగిలినవారు వైష్ణవులు. మాధవవర్మ గుంటూరుజిల్లా వేల్పూరులో భూతగ్రాహకస్వామి (యముడు)కి, దంతిముఖస్వామి (గణపతి)కి ఆలయాలను నిర్మించినట్టు వేల్పూరు శాసనం తెలియజేస్తుంది. ఇతడు ఏకాదశాశ్వమేధావభృద స్నానములతో జగత్కల్మషాన్ని ప్రక్షాళన చేశాడనీ, సువర్ణ, పౌండరీక, పురుషమేధ, సర్వమేధ, ప్రాధిరాజ్య, ప్రాజాపత్య, రాజసూయాది క్రతువులను చేశాడ'ని శాసనాలు పేర్కొంటున్నాయి. విజయవాడ, ఉండవెల్లి, మొగల్రాజపురం గుహాలయాలు విష్ణుకుండినుల కాలానివేనని చరిత్రకారులు నిర్ధారించారు. వీటిలో ఉండవెల్లిలోని నాలుగంతస్తుల గుహాలయం తొలుత బౌద్ధ గుహ కాగా, తరువాత బ్రాహ్మణ మతానుయాయులు ఆక్రమించి విష్ణు గృహంగా మార్చుకొన్నారు. ఇక్ష్వాకుల చివరి రోజులలో ప్రారంభమైన కృష్ణ, వాసుదేవ, సంకర్షణ, బలరామ, అనిరుద్ధులనే పంచవీరులను ఆరాధించడం విష్ణుకుండినుల కాలంలో ప్రాచుర్యం పొందింది. గుంటూరు జిల్లా పిడుగురాళ్ల సమీపంలోని కొండమోటులో లభించిన పాలరాతి శిల్పం మధ్యలో నరసింహుడు, రెండువైపులా పంచవీరులుండడాన్నిబట్టి ఈ విషయం ఋజువు అవుతోంది.

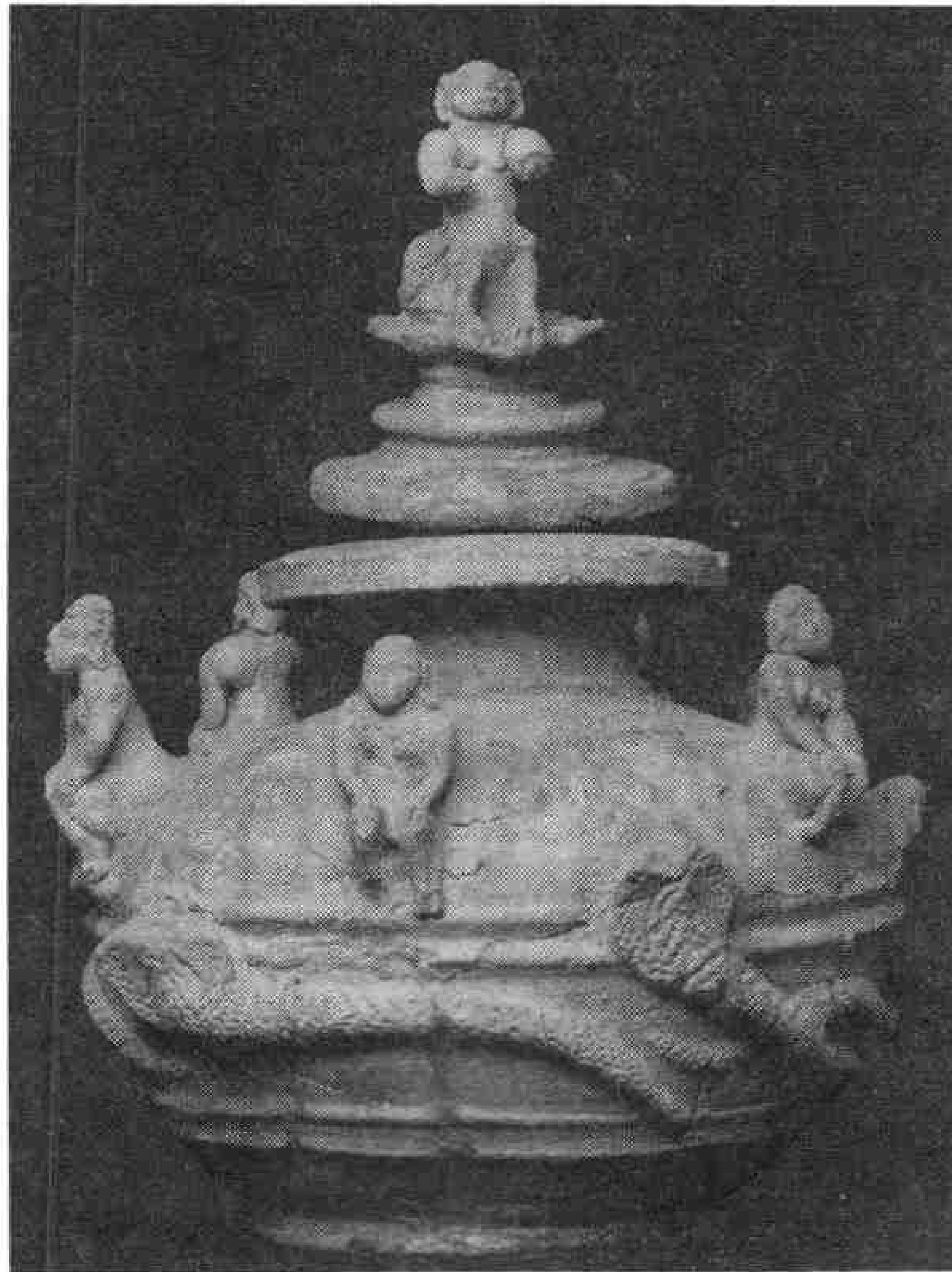
1975-79 మధ్యకాలంలో రాష్ట్ర పురావస్తు శాఖ కీసరగుట్ట పశ్చిమభాగాన జరిపిన తవ్వకాల్లో ఇటుకరాతితో నిర్మించిన శివాలయాలు బయల్పడినవి. రెండు దేవాలయాలు దీర్ఘ చదరంగా, రెండు మీటర్ల ఎత్తుతో అధిష్టానం వరకూ ఉన్నాయి. మరో దేవాలయం మూడు గర్భాలయాలు, మూడు అర్ధ మంటపాలు, ద్వారాలు, ముందు మెట్లు, చంద్రశిలలు కలిగిన 'తొలి త్రికూట దేవాలయం'గా గుర్తింపు పొందింది. గర్భాలయం 2.0ఇ2.65 మీటర్ల కొలతలతో ఉంది. మరో దేవాలయం 2.8×1.9 మీటర్ల కొలతలుగల గర్భాలయం, 2.35ఇ2.20 మీటర్ల కొలతలున్న అర్ధ మంటపం కలిగి ఉంది. అధిష్ఠానంలో ఉపానం, జగతి, కుముదం, కంపం, కంఠం, పట్టిక వర్గాలున్నాయి. గర్భాలయంలో దేవతామూర్తిని ప్రతిష్ఠించడానికి, ఒక ఇటుకరాతి అరుగు ఉంది. గర్భాలయ గోడల బయటి గోడల మధ్య భాగంలో దేవతలకోసం కోష్టాల అమరిక ఉంది. ఈ ఆలయానికి విడిగా ఒక ప్రాకారంకూడా ఉంది.

ఈ దేవాలయ అర్ధమంటప నైరుతి దిశన నేలమట్టంలో ఒక అందమైన మట్టికుండను పాతారు. ఈ కుండ మధ్యభాగంలో ఐదు స్త్రీ ప్రతిమలున్నాయి. మూతపై

మరో స్త్రీమూర్తి ప్రతిమగలిగి, కుండపై మొత్తం ఐదు పాము బొమ్మలున్నాయి. ఇలాంటి బొమ్మలున్న కుండ లేక మట్టికలశం ఆ కాలపు మరే దేవాలయంలోనూ బయల్పడలేదు. తవ్వకాలు చేపట్టిన డాక్టర్ వి.వి.శాస్త్రి ఈ కలశాన్ని 'గర్భా పాత్ర' అని పిలిచారు. తవ్వకాల్లో పాలరాతి లింగాకారాలు కూడా దొరికాయి. అంతేకాక, తవ్వకాల్లో 9×9 సెం.మీ.ల కొలతలుగల ఒక రాతి ఫలకం లభించింది. మధ్యలో మాతృదేవత, తన రెండు చేతుల్లో శివ, విష్ణుమూర్తుల గుర్తులైన లింగం, సింహాలను ధరించి ఉంది.

కొంచెం ఆవలగా జరిపిన తవ్వకాల్లో విశాలమైన ప్రాంగణంలో అనేక గదులతో నిర్మించిన రాజప్రాసాద పునాదులు బయల్పడడంతో, కీసరగుట్ట విష్ణుకుండినుల రాజధానిగా విలసిల్లిందని చెప్పవీలైంది. ఇంకా కొంచెం దూరంలో నీటి మడుగుకు ఆవల రోడ్డు పక్కగా చదరపు శివాలయం, చుట్టూ ప్రదక్షిణాపథంతోనూ, గర్భాలయంలోని అభిషేక జలం బయటకు వెళ్లడానికి ఇటుకరాతి కాలువ ఒకటి ఉంది.

తవ్వకాల్లో విష్ణుకుండినుల కాలంనాటి శాసన శకలం, మట్టి, విలువైన రాళ్లతో చేసిన పూసలు, మట్టిపాత్రలు, మట్టి, సున్నపు బొమ్మలు, ఇంకా సింహం, దీపపు సెమ్మె బొమ్మలుగల నాణేలు బయల్పడినాయి. మహబూబ్‌నగర్ జిల్లా గుమ్మడంలో ఒక చదరపు గర్భాలయంగల ఆలయం బయల్పడింది. విష్ణుకుండిన కాలపు ఇటుకలతో నిర్మించిన ఈ ఆలయానికి నాలుగు వైపులా నాలుగు ద్వారాలున్న ఆధారాలు లభించి అప్పటికే 'సర్వతోభద్ర

గర్భాపాత్ర

ఆలయ నిర్మాణం' ప్రారంభమైందని చెప్పడానికి అవకాశం దొరికింది.

నల్లగొండ జిల్లా యేలేశ్వరం (నాగార్జునసాగర్ జలాశయంలో మునిగిపోయింది) వద్ద జరిపిన తవ్వకాల్లో ఇటుకలతో నిర్మించిన చదరపు శివాలయం బయల్పడింది. విజయవాడ పరిసరాల్లోగల బ్రాహ్మణ మత దేవతలకుద్దేశించి తొలిచిన గుహలు విష్ణుకుండినుల కాలంలోనే తొలిచారని, 'తొలుచువాన్రు' అన్న శాసనం దీనిని ఋజువు చేస్తుందని ప్రముఖ పురావస్తు పరిశోధకులు డాక్టర్ ఐ.కె.శర్మ తెలియజేశారు.

పరిశీలించి చూడగా, ఇక్ష్వాకుల కాలంలో ప్రారంభమైన ఆలయ నిర్మాణం, విష్ణుకుండినుల కాలానికి కొంచెం వృద్ధిచెంది, విడి ఆలయాలు, సముదాయాలుగా, గర్భాలయ అర్ధమంటప, మహామంటపాలుగా రూపాంతరం చెంది, గర్భాలయం చుట్టూ కోష్టాలు, అలానే ప్రదక్షిణాపథం నిర్మించబడ్డాయి. వాస్తుపరంగా కొన్ని కార్యక్రమాలు చేపట్టేవారని, ఎక్కువగా శివుణ్ణి ఆరాధించినా, మాతృదేవత, గణపతి, అర్ధనారీశ్వరీ, ఉమామహేశ్వర విష్ణుమూర్తులనుకూడా ఆరాధించేవారని తెలుస్తోంది. గుమ్మడంలో బయల్పడిన ఆలయ పునాదులు మాత్రం అది నలువైపులా ద్వారాలుండి, జైన తీర్థంకరులకుద్దేశించిన 'సర్వతోభద్ర ఆలయమ'ని తేలింది. ఈ విధంగా విష్ణుకుండినుల కాలంలో ఇటుకరాతితో శివాలయాలు, వాటికి అందమైన అధిష్ఠానాలు, పాదవర్గం ఉండేవని తెలుస్తోంది. పై కప్పు ఉండేదని భావిస్తున్నా అది ఎలా ఉండేదో తెలిపే ఆధారాలు లేవు. ఇంకా కొండలను తొలిచి ఇటుక, గుహాలయాలను త్రికూట పద్ధతిలో తీర్చిదిద్దారని చెప్పవచ్చు.

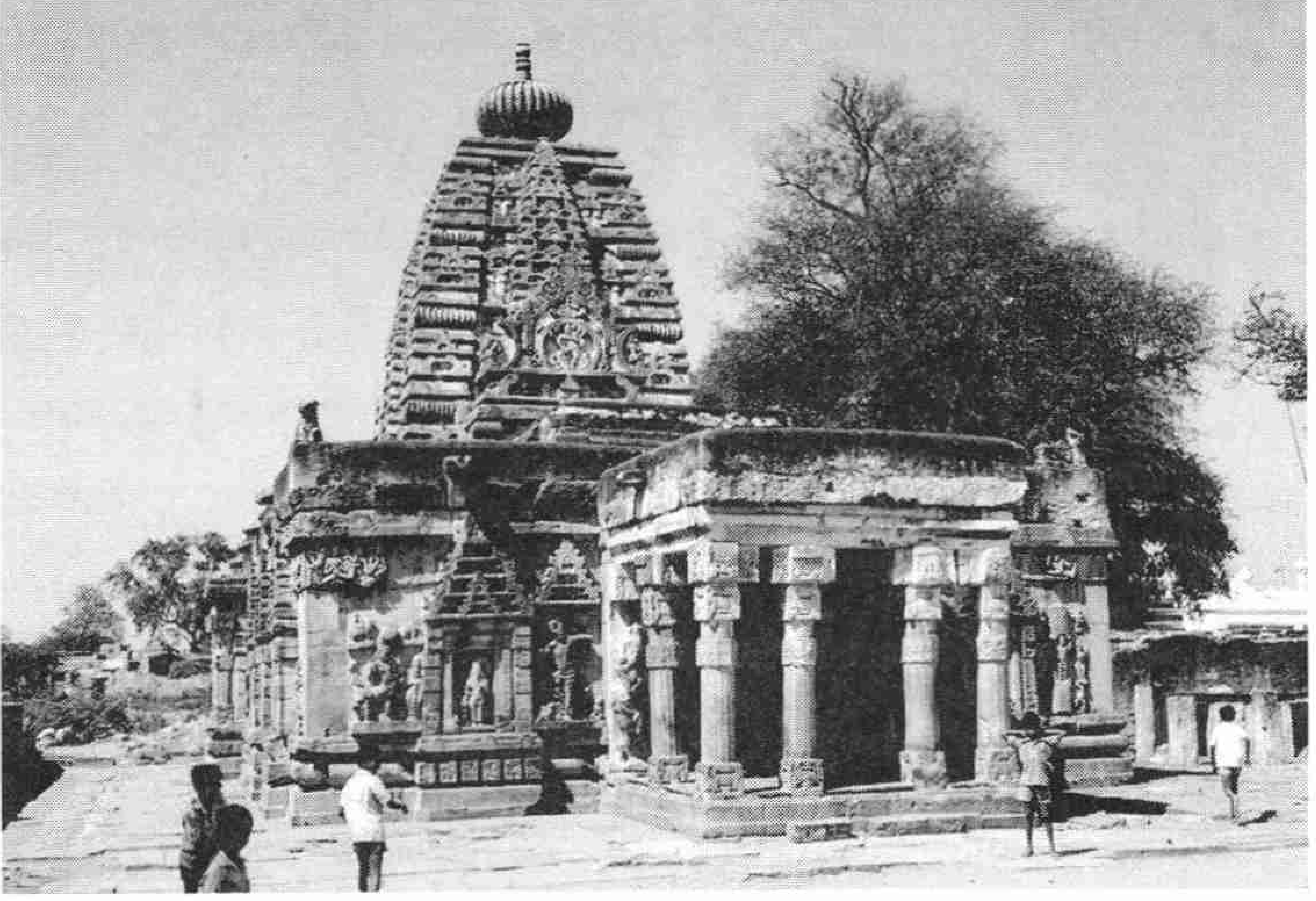
బాదామి చాళుక్యుల రేఖానగర ప్రాసాదాలు (క్రీ.శ. 6 - 8 శతాబ్దాలు)

విష్ణుకుండిన రాజులు బలహీనపడడంతో కర్నాటకలోని బాదామి (వాతాపి)ని రాజధానిగా జేసుకొని పాలించిన పశ్చిమ లేక బాదామి చాళుక్యులు పశ్చిమాంధ్రదేశాన్ని (ఇప్పటి తెలంగాణను) వశపరచుకొని పాలించారు. మొదటి పులకేశి క్రీ.శ.543లో బాదామి రాజధానిగా కోటను నిర్మించుకొని చాళుక్య వంశ రాజ్యాన్ని స్థాపించి పాలించాడు. అనంతరం క్రీ.శ.566లో సింహాసనమెక్కి క్రీ.శ. 597 వరకు పాలించిన మొదటి కీర్తివర్మ చాళుక్య రాజ్యాన్ని సుస్థిరపరిచాడు. కాదంబులు, నళులు, మౌర్యులను జయించి, సామ్రాజ్యాన్ని విస్తరించాడు. అతని తరువాత చాళుక్య సింహాసనాన్ని అధిష్ఠించిన

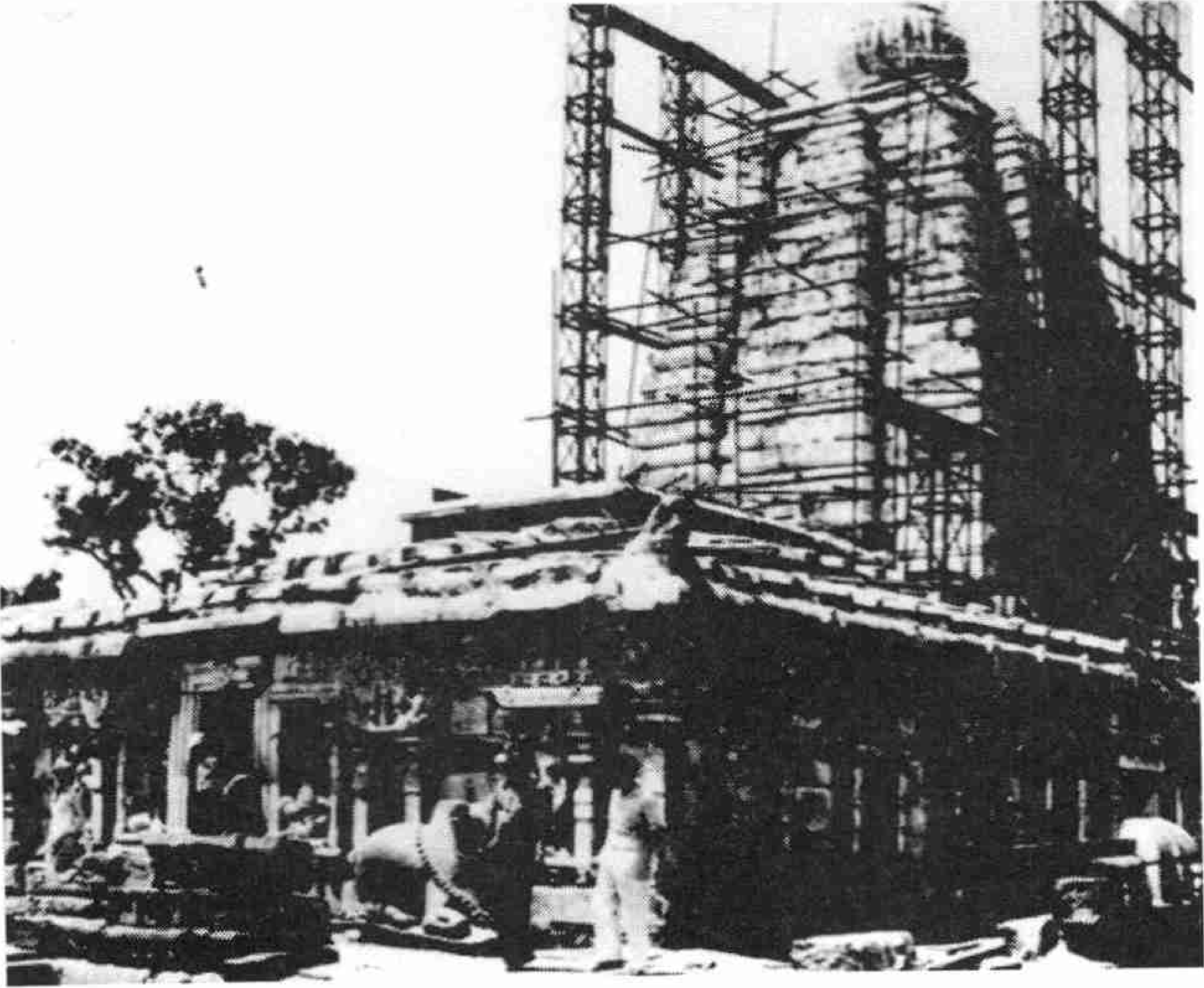

హరిహర మూర్తి

అర్ధనారీశ్వర మూర్తి

మంగళేశుడు క్రీ.శ.602లో బుద్ధ రాజును జయించి రాజ్యాన్ని మరింత బలోపేతం చేశాడు. అతని తరువాత రెండో పులకేశి క్రీ.శ. 609లో రాజ్యాధికారాన్ని చేపట్టి వనవాసినుంచి పాలిస్తున్న కాదంబులను, అలూపులను, మాళవరాజులను, పశ్చిమ గాంగులను, కొంకణ మౌర్యులను, లాటులను, ఘూర్జరులను జయించి చాళుక్య సామ్రాజ్యాన్ని మరింత విస్తృతపరిచాడు. కనోజ్ నుంచి పాలిస్తున్న హర్షుని ఓడించిన ఘనుడు. అంతేకాక రెండో పులకేశి కోసల, కళింగ, ఆంధ్ర దేశాలపై దండెత్తి వశపరచుకొన్నాడు. తీరాంధ్రాన్ని స్వాధీనపరచుకొని, క్రీ.శ. 621 నుంచి వేంగిని రాజధానిగా, తన తమ్ముడైన కుబ్జ విష్ణువర్ధనుని పాలకునిగా చేసి, వేంగీ లేక తూర్పు చాళుక్య రాజ్యస్థాపన గావించాడు. అనంతరం రెండో పులకేశి వెనుదిరిగి బాదామికి వెళ్లిపోయాడు. రెండో పులకేశి వేసిన తుమ్మయనూరు రాగిరేకు శాసనంలో మహబూబ్‌నగర్- కర్నూలు ప్రాంతాలు కలిసిన చాళుక్య విషయాన్ని, ఇంకా కృష్ణా-తుంగభద్ర నదుల సంగమ స్థానమైన కూడల సంగమేశ్వర ప్రస్తావన ఉన్నాయి. దీనితోపాటు అతడు అనంతపురం ప్రాంతాన్ని పాలిస్తున్న బాణులను, కడప, చిత్తూరు ప్రాంతాలను పాలిస్తున్న రేనాటి చోళులనుకూడా జయించాడు. అంతకంటే మించి, ఆగ్నేయాంధ్ర ప్రాంతంలో పల్లవ రాజైన మొదటి మహేంద్ర వర్మ (క్రీ.శ. 600-630)ను జయించి తమిళ దేశంపైకూడా తన ఆధిపత్యాన్ని చెలాయించి మధ్య భారతంలోనూ, ఇటు దక్షిణ భారతంలోనూ విజయపతాకనెగరేశాడు రెండో పులకేశి. బాణులు, తెలుగు చోళులు, పల్లవులతో జరిగిన ఎడతెగని యుద్ధాల్లో, పల్లవ నరసింహవర్మన్

రేఖానగర ప్రాసాదం, అలంపూర్

కూడలి సంగమేశ్వరాలయం (తరలింపుకు ముందు)

చేతిలో క్రీ.శ.642లో ఓటమి పాలైనాడు. అప్రతిహత, వైరివీర శిరోమణిగా గుర్తింపుపొందిన రెండో పులకేశికూడా ఓటమి రుచి చూడాల్సి వచ్చింది. మృత్యువాతపడాల్సి వచ్చింది.

కొన్నాళ్లు అరాచకం తరువాత క్రీ.శ.655లో విక్రమాదిత్యుడు రాజ్యానికొచ్చాడు. ఈ సమయంలో తెలుగునేలపైగల చాళుక్య ప్రాంతాన్ని విక్రమాదిత్యుని సోదరుడైన ఆదిత్యవర్మ ఏలాడు. ఇదే సమయంలో అలంపురం సీమను బాలాదిత్య మహారాజు, గొగ్గి బట్టారుడు కర్నూలు-మహబూబ్‌నగర్ (అప్పటి ఏఱువసీమ) ప్రాంతాన్ని, ప్రకాశం జిల్లా తురుకటక నగరం (తురుమెళ్ల) నుంచి పాలించేవారు. క్రీ.శ. 674నాటి గద్వాల రాగిరేకు శాసనం విక్రమాదిత్యుని రాజ్య సుస్థిరత, విస్తరణలగురించి వివరంగా పేర్కొంది. మరో గమ్మత్తైన సంగతేమిటంటే, విక్రమాదిత్యుని పాలనా కాలంలో అతని కొడుకైన వినయాదిత్యుడు, అతని కొడుకైన విజయాదిత్యుడు వరుసగా చాళుక్య రాజ్యపాలనలో మునిగితేలారు.

విక్రమాదిత్యుని తరువాత అతని కొడుకు వినయాదిత్యుడు క్రీ.శ.681లో సింహాసనమెక్కి క్రీ.శ.696 వరకూ రాజ్యమేలాడు. వినయాదిత్యుడు భార్య పేరుమీద అలంపురంలోని 'స్వర్గ బ్రహ్మాలయం (నవబ్రహ్మాలయాల్లో ఒకటి)'ను నిర్మించాడు. విజయాదిత్యుడు క్రీ.శ.696లో సింహాసనమెక్కటంతో చాళుక్య పాలన సుస్థిరమవటమేకాక, శాంతియుతంగా సాగిందికూడా. క్రీ.శ.718వ సంవత్సరంలో విజయాదిత్యుడు అలంపురాన్ని సందర్శించినట్టు అక్కడి శాసనంవల్ల తెలుస్తోంది. ఇతని కాలంలో పట్టడకల్ ప్రాశస్త్యాన్ని సంతరించుకొంది. గుజరాత్‌లో మరో చాళుక్య రాజ్యవంశం పాలించడం ప్రారంభించింది. రానురాను ఈ చాళుక్యులే సోలంకులైనారు. విజయాదిత్యుని అనంతరం రెండో విక్రమాదిత్యుడు క్రీ.శ.733లో సింహాసనమెక్కి 744 వరకూ పాలించి, అరబ్బుల దండయాత్రను సమర్థవంతంగా తిప్పికొట్టాడు.

ఇదే సందర్భంలో రెండో కీర్తివర్మ పల్లవులపై మూడుసార్లు దండెత్తి విజయాన్ని సాధించాడు. పల్లవ నందివర్మను కీర్తివర్మ ఓడించినట్లు తెలిపే శాసనాలు కంచి, పట్టడకల్‌లలో ఉన్నాయి. క్రీ.శ.744లో సింహాసనమెక్కిన రెండో కీర్తివర్మ కేవలం పదేళ్లపాటే పాలించి రాష్ట్రకూటరాజైన దంతిదుర్గుని చేతిలో ఓడిపోయాడు. దీంతో చాళుక్య వంశం అంతరించి క్రీ.శ.755లో రాష్ట్రకూటుల పాలన ప్రారంభమైంది.

ఈ విధంగా జయసింహుడు, రణరంగుడు, అతని కొడుకు మొదటి పులకేశి

(క్రీ.శ.544–566), కీర్తివర్మ (567–597), మంగళేశుడు (598–609), రెండో పులకేశి (609–642), మొదటి విక్రమాదిత్యుడు (655–680), వినయాదిత్యుడు (680–696), విజయాదిత్యుడు (696–733), రెండో విక్రమాదిత్యుడు (733–744), చివరగా రెండో కీర్తివర్మ (744–755) వరుసగా పాలించి చాళుక్య శైలిలో పలు నిర్మాణాలు జరిపారు. కర్నాటకలో ఐహొలు, బాదామి, పట్టడకల్, మహాకూటలలోనూ; ఆంధ్రప్రదేశ్‌లో అలంపురం, కూడలి సంగమేశ్వరం, పాణ్యం, మహానంది, కడమల కాలువ, సత్యవోలు, తేరాలలో రేఖానగర ప్రాసాదాలను నిర్మించి దక్షిణ భారత దేవాలయ నిర్మాణంలో చాళుక్యులు ఒక కొత్త ఒరవడిని సృష్టించారు.

అలంపురం దేవాలయాలను నిర్మించడానికి తుంగభద్ర నదికి ఆవలిగట్టున ఉన్న సాతానికోటనుంచి ఎర్ర ఇసుకరాతిని క్వారీ చేసి ఈవలవైపునకు తరలించారనడానికి ఇప్పటికీ కనిపిస్తున్న చెక్కిన స్తంభాలు, ఇతర దేవాలయ భాగాలు రుజువు చేస్తున్నాయి. అలంపురంలోని తొమ్మిది బ్రహ్మ ఆలయాలు చాళుక్య దేవాలయ వాస్తుకు అద్దం పడుతున్నాయి. ఒక్క తారక బ్రహ్మాలయం మాత్రం రాష్ట్రకూటుల కాలంలో వారి శైలిలో నిర్మితమైంది. సాధారణంగా గర్భాలయం, అర్ధమంటపం, మహా మంటపాలతోనూ, వీటిచుట్టూ ప్రాకారంతోనూ నిర్మించబడినాయి. గర్భాలయంలో కొనిసార్లు నాలుగు స్తంభాలుకూడా ఉంటాయి. గర్భాలయానికి అధిష్ఠానం, పైన సాదా పాదవర్గం, ప్రస్తరం (మంటపం కప్పుతో కలిసిపోతుంది), దానిపైన పలు అంతస్తుల రేఖా నగర విమానం, వృత్త కంఠం, ఉసిరికను పోలిన శిఖరం, పొడవాటి కలశం ఉంటాయి. ప్లాన్ పరంగా చదరపు గర్భాలయం, దీని ముందు అర్ధమంటపం, ముందు దీర్ఘ చదరపు మహామంటపం, చుట్టూ ప్రదక్షిణాపథం, దానిచుట్టూ గోడ ఉంటాయి. ద్వారాలు కొన్ని సాధారణంగానూ, మరికొన్ని గంగ, యమున శిల్పాలు, ద్వారపాల శిల్పాలు, పైన లలాటబింబంతోనూ అలంకరించి ఉంటాయి. స్తంభాల కింద పూర్ణకుంభం, అందులోంచి వెలువడుతున్న తీగలు, మధ్యలో పట్టం, దానిపైన మళ్లీ పూర్ణఘటం, చివరగా పాదిక ఉంటాయి. కొన్ని సందర్భాల్లో స్తంభం మీద బౌద్ధ స్తంభాలమాదిరిగా అర్ధపద్మాలు రెండు ఉండడం గమనార్హం. ఆలయాలకు ముందు ముఖ చతుష్కి అనే పోర్టికో ఉంటుంది. గర్భాలయానికి ముందు, అర్ధమంటపంపైన విమానం నుంచి ముందుకు పొడుచుకొచ్చిన శుకనాసి చాళుక్య దేవాలయ వాస్తుకు ప్రత్యేకత. కూడలి సంగమేశ్వరాలయం బయటి గోడమీద అనేక శిల్పాలు ఉన్నాయి.

చాళుక్య దేవాలయాల బయటి గోడ బయటవైపు కోష్టాలు, కిటికీలు, దంపతి

శిల్పాలు ఉన్నాయి. ఇలాగే మహానంది, కడమర కాలువ, సత్యవోలు, పాణ్యం, అయిజ, తేరాలలోనూ ఉన్నాయి. క్రీ.శ.7వ శతాబ్దిలో కృష్ణ తుంగభద్ర నదుల సంగమస్థానంలో నిర్మించిన కూడలి సంగమేశ్వరాలయానికి 10 అడుగుల పునాదులను నిర్మించారు. చాళుక్యుల కాలంలోనే ఆలయాలకు పునాదులు నిర్మించారు తప్ప తరువాత ఈ సంప్రదాయం కొనసాగలేదు. మాచర్ల సమీపంలోని తేరాలలోని రూపులమ్మ గుడి కేవలం గర్భాలయం, దానిమీద నాగర విమానంమాత్రమే ఉంది గానీ, మంటపం లేదు. పాణ్యంలోని భీమేశ్వర, ఫణికేశ్వర దేవాలయాలుకూడా అలంపురం దేవాలయాల వాస్తు రీతిలోనే నిర్మించబడినాయి. మహానందిలోని మహానందీశ్వరాలయం చాళుక్య వాస్తుకు మరో ఉదాహరణ. సత్యవోలులోని రామలింగేశ్వర, భీమలింగేశ్వర స్వామి దేవాలయాలు చాళుక్య దేవాలయాలే. సత్యాశ్రయుని కాలంలో నిర్మించినందున ఈ ఊరుకు సత్యవోలు అని పేరు వచ్చింది. కొన్ని చిన్నగానూ, మరికొన్ని పెద్దగానూ ఉండి మొత్తం సముదాయం జీర్ణోద్ధరణ గావించవలసి ఉంది.

రాష్ట్రకూటుల రాతిరథాలు (క్రీ.శ. 8 – 10 శతాబ్దాలు)

బాదామీ చాళుక్యుల సామంతులు స్వతంత్రులై క్రీ.శ. 753లో రాష్ట్రకూట రాజ్యాన్ని స్థాపించారు. మొత్తం తెలంగాణ, రాయలసీమ ప్రాంతంలో అధికభాగం రాష్ట్రకూటుల అధీనంలోకి వచ్చింది. వీరి పాలనలో దేవాలయ వాస్తు, శిల్ప నిర్మాణం అత్యున్నత ప్రమాణాలను అందుకొంది. రాష్ట్రకూట రాజైన మొదటి కృష్ణుడు అనేక దేవాలయాల నిర్మాణానికి పూనుకొన్నాడు. ఇతడి హయాంలోనే ప్రపంచ ప్రఖ్యాత ఎల్లోరా కైలాసనాథ దేవాలయం రూపుదిద్దుకొంది. అలంపురంలోని తారక బ్రహ్మాలయంతోపాటు కడప, కర్నూలు జిల్లాల్లో పలు ఆలయాలు నిర్మించారు. రాష్ట్రకూటుల ఆలయాలు మహాబలిపురంలోని రాతిరథాలవలె ఉండడమే కాక, పల్లవుల వాస్తును ప్రతిబింబిస్తాయి.

బాదామీ చాళుక్యుల పాలనాకాలం చివరలో –విజయాదిత్యుడు (క్రీ.శ. 753–770) పాలించే కాలంలో– అంతర్గత కుమ్ములాటలు మొదలయ్యాయి. చాళుక్య సామంతుడైన దంతిదుర్గుడు చివరి చాళుక్య ప్రభువైన రెండో కీర్తి వర్మ నుంచి అధికారాన్ని స్వీకరించి స్వతంత్రుడై రాష్ట్రకూట రాజ్యాన్ని స్థాపించాడు. దంతిదుర్గుని కాలంలో మొత్తం తెలంగాణ, రాయలసీమ ప్రాంతంలో ఎక్కువభాగం రాష్ట్రకూటుల అధీనంలోకి వచ్చింది. క్రీ.శ.756లో దంతిదుర్గుడు మరణించగా, అతని పినతండ్రి కృష్ణుడు రాజైనాడు. తూర్పు చాళుక్యులతోగల వైరంతో కృష్ణుడు అతని కొడుకు యువరాజైన గోవిందుని తో వేంగిపై

దాడి చేయించాడు. తూర్పు చాళుక్యరాజైన విజయాదిత్యుడు ఈ యుద్ధంలో ఓడిపోయి, రాష్ట్రకూటులతో సంధి కుదుర్చుకొన్నాడు. క్రీ.శ.772లో కృష్ణుడు మరణించగా, గోవిందుడు రాష్ట్రకూట సింహాసనమెక్కాడు. గోవిందుని తమ్ముడు ధ్రువుడు వేంగి చాళుక్యరాజైన విష్ణువర్ధనునితో చేయికలిపి గోవిందునిపై కుట్రలు చేశాడు. కానీ, విష్ణువర్ధనుడు గోవిందునికి బాసట నిలిచాడు. అయినప్పటికీ ధ్రువుడిదే పై చేయి అయి, రాష్ట్రకూట సింహాసనాన్ని ఆక్రమించి క్రీ.శ. 780 నుంచి 793 వరకూ పాలించాడు. విష్ణువర్ధనుడు ఓడిపోయి ధ్రువునికి తన కుమార్తె శీలమహాదేవినిచ్చి పెళ్లి చేశాడు. ధ్రువుడు క్రీ.శ. 794లో మరణించగా, అతని కొడుకైన మూడో గోవిందుడు రాజైనాడు. వేంగిలో అంతర్గత కలహాల మూలంగా మూడో గోవిందుడు, విజయాదిత్యుని దించి భీమసలుకిని సింహాసనమెక్కించాడు. క్రీ.శ.814లో మూడో గోవిందుడు మరణించగా, అతని కొడుకు చిన్నవాడైన అమోఘవర్షుడు సింహాసనమెక్కాడు. ఇది అదనుగా చేసుకొని విజయాదిత్యుడు రాష్ట్రకూట రాజ్యంపై దండెత్తి స్థంభపురిని నాశనం చేశాడు. గుణగ విజయాదిత్యుడు క్రీ.శ.848–891 మధ్యకాలంలో వేంగిని పాలించాడు. ఈ నడుమనే అమోఘవర్షుడు చేసిన యుద్ధంలో గుణగ విజయాదిత్యుడు ఓడిపోయాడు. క్రీ.శ.880లో అమోఘవర్షుడు మరణించగా, అతని కొడుకైన రెండో కృష్ణుడు సింహాసనమెక్కాడు. ఈలోగా గుణగ విజయాదిత్యుడు దండెత్తి రెండో కృష్ణుడిని ఓడించాడు.

వేంగి చాళుక్యరాజు చాళుక్య భీముని కాలంలో రెండో కృష్ణుడు వేంగిపై దండెత్తాడు. చాళుక్యభీముని తరువాత అమ్మరాజు, అతని తరువాత విజయాదిత్యుడు అతని తరువాత యుద్ధమల్లుడు వేంగిని పాలించారు. రెండో అమోఘవర్షుని తొలగించి రాష్ట్రకూట రాజైన నాలుగో గోవిందుడు (క్రీ.శ.930) వేంగి అంతర్గత కలహాల్లో యుద్ధమల్లునికి సహకరించగా, యుద్ధమల్లుడు చాళుక్యభీముని వధించాడు. క్రీ.శ.956లో రాష్ట్రకూటరాజైన మూడో కృష్ణుడు (నాలుగో గోవిందుని తరువాత) వేంగిపై దండెత్తి ఆక్రమించాడు. క్రీ.శ.972 నాటికి రాష్ట్రకూటుల ప్రాబల్యం తగ్గింది. క్రీ.శ.972–73లో తరువాత చాళుక్య వంశానికి చెందిన తైలపుడు కళ్యాణనగరం నుంచి పాలన ప్రారంభించడంతో రాష్ట్రకూట సామ్రాజ్యం పతనమైంది.

ఆలయ నిర్మాణంలో ప్రత్యేకత

రాష్ట్రకూటుల పాలనలో దేవాలయ వాస్తు, శిల్ప నిర్మాణం అత్యున్నత

ప్రమాణాలను అందుకొంది. రాష్ట్రకూట రాజైన మొదటి కృష్ణుడు (క్రీ.శ.756 నుంచి క్రీ.శ. 773వరకూ) అనేక దేవాలయాల నిర్మాణానికి పూనుకొన్నాడు. బాదామి చాళుక్య విక్రమాదిత్యుడు పట్టడకల్‌లో నిర్మించిన విరూపాక్ష లోకేశ్వర దేవాలయాన్ని చూచి, తన శిల్పులతో మంతనాలాడాడు. 'ఇప్పటివరకూ తొలచిన, తొలచి మలచిన గుహలు, గుహాలయాలే కాదు, రాళ్లతో కట్టిన మరే దేవాలయమూ సరితూగనట్లు నాకొక నమూనాను చూపించండ'ని ఆజ్ఞాపించాడు మొదటి కృష్ణుడు. శిల్పులు తమ అనన్య ప్రతిభకు పట్టంగట్టి ఒక్కొక్కరు ఒక్కొక్క నమూనాను పలు చిత్రాలద్వారా రాయి, కొయ్య, సున్నంలతో చేసి ప్రదర్శించారు. అప్పటిదాకా తెలిసిన గుప్త వాకాటక విష్ణుకుండిన, పల్లవ, పశ్చిమ చాళుక్య, తూర్పు చాళుక్య ఆలయ నమూనాలకు మెరుగులు దిద్ది మరికొన్ని మార్పులు చేసి కొత్తదనం ఉట్టిపడేలా, చూపరులను కట్టిపడేసేలా ఒకటికి మరొకటి పోటీ అన్నట్లు, తమ తమ నైపుణ్యాలను ప్రదర్శించి, ప్రతిభకు గుర్తింపు దక్కుతుందనుకొని, ఉత్కంఠభరితులై రాజు నిర్ణయంకోసం ఉవ్విళ్ళూరుతున్నారు. ప్రతి క్షణం మరో క్షణాన్ని అధిగమించడానికి వేగంగా ముందుకు సాగుతుంటే, అదే వేగంతో అంతకు ముందరి క్షణం మందగమనంతో యుగాన్ని తలపింపజేస్తున్నది. రాజు, అతని సలహాదారులు ప్రదర్శనకుంచిన ఒక్కో నమూనాను చూస్తూ, పరికిస్తూ, పరిశీలిస్తూ, నిర్మించిన తరువాత ఈ ఆలయం ఎలా ఉంటుందో ఊహిస్తూ, సహచరుల వంక చూస్తున్నాడు. 'నిర్ణయం మీదేన'ని వారు మిన్నకుండిపోతున్నారు. ప్రదర్శనలో మరోమారు కలియదిరిగాడు. అన్నీ అద్భుతంగానే ఉన్నాయి. నిర్ణయం తీసుకోలేకపోతున్నాడు. జైత్రయాత్రల్లో తాను చూచిన వివిధ ఆలయ రూపురేఖల్ని మదిలోకి తెచ్చుకున్నాడు. మొదటి కృష్ణుని మదిలో పట్టడకల్‌లోని విరూపాక్షాలయం, కంచిలోని కైలాసనాథస్వామి దేవాలయాలు కదలాడుతున్నాయి. ఒకదానితో మరొకటి పోటీపడుతున్నాయి.

సరిగ్గా అదే క్షణంలో విడిగా ప్రదర్శనలో ఉన్న ఒక దేవాలయ సముదాయ నమూనా తన దృష్టినాకర్షించింది. శిల్పులను ప్రశ్నించాడు 'మీరెక్కడివార'ని. 'మేము కన్నడ దేశస్తులం. మా పూర్వీకులు పల్లవరాజుల పోషణలో శిల్పకళకు పాటుపడి బాదామీ చాళుక్యుల ఆహ్వానంపై తొలి చాళుక్యుల మూడో రాజధాని పట్టడకల్ ఆలయాల నిర్మాణ సందర్భంగా వలస వచ్చి స్థిరపడ్డాం. మాకు దాక్షిణాత్య (ద్రావిడ) వాస్తుశిల్పంతోపాటు ఉత్తర భారత వాస్తుశిల్పంలోకూడా ప్రావీణ్యం ఉంది' అని తెలిపారు. 'అంతేకాదు, కొండలను తొలచి గుహలుగా మలచగలం. రాళ్లను విరగగొట్టి చక్కగా చెక్కి వాటిని పేర్చి ఆలయాలుగా,

మండపాలుగా తీర్చిదిద్దగలం విడి శిల్పాలతోపాటు గోడలపై, స్తంభాలపై, కప్పులపై, దూలాలపై మీరు కోరుకున్న భారత, భాగవత, రామాయణం మొదలైన ఇతిహాసాలేకాక, పురాణాలు వర్ణించిన అనేక ఘట్టాలను కళ్లకు కట్టినట్లుగా చెక్కగలమ'నికూడా మనవి చేసుకున్నారు.

మొదటి కృష్ణునికి ఆ ఆలయ నమూనా నచ్చింది. తమ పూర్వీకులు కొలువు చేసిన బాదామీ చాళుక్య ప్రభువుల ఋణం తీర్చుకోవడానికి, చాళుక్య సంప్రదాయాలకు నూత్న వినూత్న ప్రక్రియలు ఆద్యులైన పల్లవుల సంప్రదాయాలను జోడించి 'ఇదొక్కటే. ఇలాంటిది మరెక్కడా లేదన్న'ట్లుండాలన్న తన తలంపు, ఈ ఆలయం. ఆలయ నిర్మాణంలో నేర్పరులు, కవులైన ఆ శిల్పులు సామర్థ్యం తన కలను నిజం చేస్తాయన్న నమ్మకం కుదిరి ఆ నమూనాను ఎంపిక చేసి త్వరలో పనిప్రారంభించమని ఆజ్ఞాపించి, వారితోపాటు ఇతర నమూనాలను ప్రదర్శించిన శిల్పులనుకూడా గొప్ప కానుకలతో సత్కరించి పంపించాడు మొదటి కృష్ణుడు.

ఎలాపుర (ఎల్లోరా) పర్వత శ్రేణుల్లో అద్భుతాలయం

ఆలయ నిర్మాణానికి అనువైన ప్రదేశాన్ని ఎన్నుకోవడానికి శిల్పులను పురమాయించి 'ఎలాపుర పర్వత శ్రేణుల్ని' ఎంపిక చేయించాడు. అప్పటికి గుహలు వెయ్యేళ్ల నుంచే ఉన్నాయి. ఆలయాలు కనీసం 400 సం.ల నుంచి ఉన్నాయి. ప్రాచీన సంప్రదాయిక గుహలకు కట్టుబడి ఆలయాలకు భిన్నంగా, రెండింటి కలగలుపుగా కొండను పైనుంచి తొలచుకుంటూ పోయి; ఆలయం, మంటపం, ధ్వజస్తంభం సమకూరేలా పథకాన్ని రూపొందించి ఆరంభించారు శిల్పులు.

కొండపై నేలను తొలగించారు. ఎగుడు దిగుడు రాతినేలను చదును చేశారు. ఆలయాన్ని కల్పించడానికి అవసరమైన 270×50×100 అడుగుల కొలతలతో ఒకచోట, 150×30×100 అడుగుల కొలతలతో మరొకచోట పనిని ప్రారంభించారు. ప్రధాన స్థపతి సూచనల మేరకు సూత్రగ్రాహి, వర్ధకి, తక్షకుల పర్యవేక్షణలో రోజూ దాదాపు 300మంది నేర్పరులైన శిల్పులు రంగంలోకి దిగారు. వీరికి కమ్మర్లు, వడ్రంగులు, కుమ్మర్లు, ఇతర సహాయకులు సహకరించారు.

తొలగించిన రాతిని బయటకు తీసుకెళ్లడానికి, శిల్పులు, వారి కుటుంబసభ్యులు

ఉండడానికి శిబిరాలను ఏర్పాటు చేసి నిత్యావసరాలను సరఫరా చేయడానికి సైనికులతోపాటు పౌర అధికారులను నియమించారు. వేతనాలు లేవు. సమష్టి కృషికి వారి అవసరాలను తీర్చడం, బహుమతులివ్వడం, జీవితాలు సాఫీగా సాగిపోవడానికి కావలసినవన్నీ ఏర్పాటు చేయడం రాజు తన బాధ్యతగా గుర్తించాడు. శిల్పులుకూడా సంతోషంగా పనిలో నిమగ్నమై పైనుంచి ముందుగా విమానశిఖరాన్ని, కథలను, గర్భాలయ గోడల్ని, అర్ధమంటప, మహామంటపాల్ని తీర్చిదిద్దారు. తరువాత మూడువైపులా ద్వారాలను తొలచి లోపలి రాతిని తొలగించి స్తంభాలను, ద్వారాలను, దూలాలను, వాటిపై అలంకారశిల్పాన్ని కల్పించారు. ఇందుకు దాదాపు 10 నుంచి 12 ఏళ్లు పట్టి ఉంటుంది.

ఆలయ అధిష్ఠానంపై మహాభారత రామాయణ దృశ్యాలతోపాటు చక్కటి శార్దూలాలను, ఏనుగులను చెక్కారు. తరువాత ప్రవేశద్వారాన్ని తీర్చిదిద్ది, దానిని నందిమంటపానికి కలిపారు. తరువాత మొదటి కృష్ణుడు ఇతర ప్రాంతాలను జయించినందులకు తీపిగుర్తుగా జయస్తంభాన్ని చెక్కారు రాజు అభిమానాన్ని చూరగొన్న శిల్పులు. ఒక్కోసారి రాజు, మరోసారి కుటుంబసభ్యులు, ఎక్కువసార్లు ఉన్నతాధికారులు పనులను పర్యవేక్షిస్తూ, శిల్పులు, ఇతర పనివాళ్ల అవసరాలను క్షేమాలను తీరుస్తున్నారు.

ప్రవేశం దగ్గర ఏనుగులు స్నానం చేయిస్తున్న లక్ష్మి, నందీ మంటపంలోని గజాసుర వధ మూర్తి, యోగముద్రలోనున్న శివుడు అత్యంత రమణీయంగా మలచబడినాయి. అలాగే మార్కండేయానుగ్రహమూర్తి శిల్పం, రామాయణ దృశ్యాలైన వాలి–సుగ్రీవ యుద్ధం, రావణాసురుని జటాయువు ఎదుర్కోవడం, ఇంకా విష్ణు, వరాహమూర్తి, రతీ–మన్మథ శిల్పాలు, మహిషాసురమర్ధని శిల్పం, ఇతర శిల్పాలు ముఖ్యమైనవి.

ఇవన్నీ ఒక ఎత్తయితే, తన మొర ఆలకించక శివుడు పార్వతీదేవితో ఉన్న కైలాసపర్వతాన్ని రావణాసురుడు ఊపిన శిల్పం అత్యద్భుతం. శివుని దృష్టినాకర్షించడానికి తన బలాన్నంతా కూడగట్టుకొని పర్వతాన్ని కదిలిస్తుండగా, పార్వతి భయంతో శివునిపై పడడం, ఆ వూపును తట్టుకోవడానికి శివుడు తన కాలితో కైలాస పర్వతాన్ని తొక్కి పట్టి ఉంచడం కథన శిల్పానికి చక్కటి ఉదాహరణ.

ప్రవేశద్వారానికి ఇరువైపులా గంగ యమున శిల్పాలు గోడలపై త్రివిక్రమ, బ్రహ్మ, లింగోద్భవ మూర్తి, ఇంద్రుడు, అగ్ని, వాయువు, వరాహ, నరసింహ శిల్పాలు శిల్పుల పనితనాన్ని ఋజువు చేస్తున్నాయి. ఇంతటి అద్భుత సదనాన్ని చూచి శివుడు తన కైలాసాన్ని

వీడి ఇక్కడే ఉండాలనుకొన్నందునే ఈ ఆలయానికి 'కైలాసనాథ ఆలయం' అని పేరు కలిగిందంటారు. మహాబలిపురంలో పల్లవుల కాలంలో ప్రారంభమైన గుహాలయ ప్రక్రియ రాష్ట్రకూటరాజైన మొదటి కృష్ణుని కాలానికి పరాకాష్టకు చేరిందనడానికి కైలాసనాథ ఆలయం ఒకే ఒక్క ఉదాహరణ.

కేవలం ఆలయ వాస్తు శిల్పానికేకాక, కైలాసనాథాలయం వర్ణచిత్రాలకు కూడా పేరు గాంచింది. సభా మంటప పశ్చిమభాగానగల సరస్సులోనున్న ఏనుగులు, నటరాజ, లింగోద్భవ చిత్రాలు, శార్దూలం, విద్యాధరులు, శివుడు, పార్వతి, గణేశ, కార్తికేయ చిత్రాలు ముఖ్యమైనవి.

దేవతలను నిశ్చేష్ట పరచిన కట్టడం

నిజంగా ఇదొక అద్భుత కట్టడం. నేలమీదే కాదు, నింగిలోనూ. దేవతలు పుష్పక విమానంలో ఆకాశంలో విహరిస్తున్నప్పుడు ఒక్కసారిగా ఈ అద్భుత కట్టడం వైభవకాంతులు చూసి నిశ్చేష్టులయ్యారట! కడు రమణీయమైన రూపలావణ్యంతో వాస్తు శిల్ప విన్యాస పరాకాష్టకు మచ్చుతునక అనదగిన కైలాసనాథాలయం తమ మనోగమనాన్ని కట్టిపడేసి

ఎల్లోరా పర్వత శ్రేణుల్లో అద్భుతాలయం

కదలకుండా చేసిందని, దేవశిల్పి విశ్వకర్మకూడా అచ్చెరువొందుతాడని దేవతలు తలపోశారట! ఇది తనంతటతానుగా పుట్టుకొచ్చిన స్వయం భూ శివధామం తప్ప వేరొకటి కాదనుకున్నారట!

దేవతలే విస్తృతంగా చర్చించుకునేటట్టు తొలచిన ఈ ఆలయ శిల్పి తన పేరు శాశ్వతం గావించుకున్నాడని కర్కరాజు బరోడా రాగిరేకు శాసనం చెబుతుంది. ఒక్కసారి ఆ శాసనాన్ని చూస్తే...

"ఈలాపుర గతాద్భుత సన్నివేశం యద్వీక్ష్వావిస్మిత విమాన చరామరేంద్రా హే తత్ స్వంభుశివధామ సకృత్రిమమ్ శ్రీ దృష్టేదృష్టతి బహుచర్చయంతి భూయస్తథా విధాకృతౌ వ్యవసాయహాని ఏతాన్మయాకథా మహోకృతం ఇత్యకస్మాత్ కర్తపియస్యఖలు విస్మయ రూపశిల్పీ తన్నామ కీర్తనమ్ అకార్యత యేన రాజ్ఞా (ఇండియన్ యాంటిక్వరీ-12, పేజీ 59)" ద్వారా ఈ ఆలయ గొప్పదనం తెలుస్తోంది. ఈ ఆలయంలో ఒక్క రాయికూడా చెక్కి అమర్చిన దాఖలాలు లేవు గాబట్టి, స్వయంభువులా భ్రమ కల్పించింది.

ప్రపంచ వారసత్వ కట్టడం

మొత్తం భారతదేశంలో ఎక్కడా లేనివిధంగా దేవాలయ వాస్తులోనూ, హిందూ ప్రతిమాలక్షణాలలోనూ, వ్యూహాత్మక నిర్మాణంలోనూ, గుహాలయాల్లోనూ, కట్టడాలయాల్లోనూ చూడని ప్రణాళికాబద్ధమైన, అంకితభావంతో తీర్చిదిద్దిన కైలాసనాథాలయం... 'అమోఘవర్షుని'గా పేరుగాంచిన మొదటి కృష్ణునికీ, అతని ఆజ్ఞకు రూపకల్పన గావించిన శిల్పుల పనితనానికీ గౌరవంగా యునెస్కో వారి గుర్తింపునకు నోచుకొని... ప్రపంచ వారసత్వ కట్టడాల జాబితాలో చేరింది. బహుశా ఆలయ నిర్మాణంలో తాను చూసిన ఆధిపత్య కాంక్ష ఇంతటి ఘనతను సాధిస్తుందనిగానీ, ప్రపంచ పర్యాటక క్షేంద్రమౌతుందనిగానీ బహుశా మొదటి కృష్ణుడు అనుకొన్నాడో లేదో!

తారక బ్రహ్మాలయం రాష్ట్రకూటులదే!

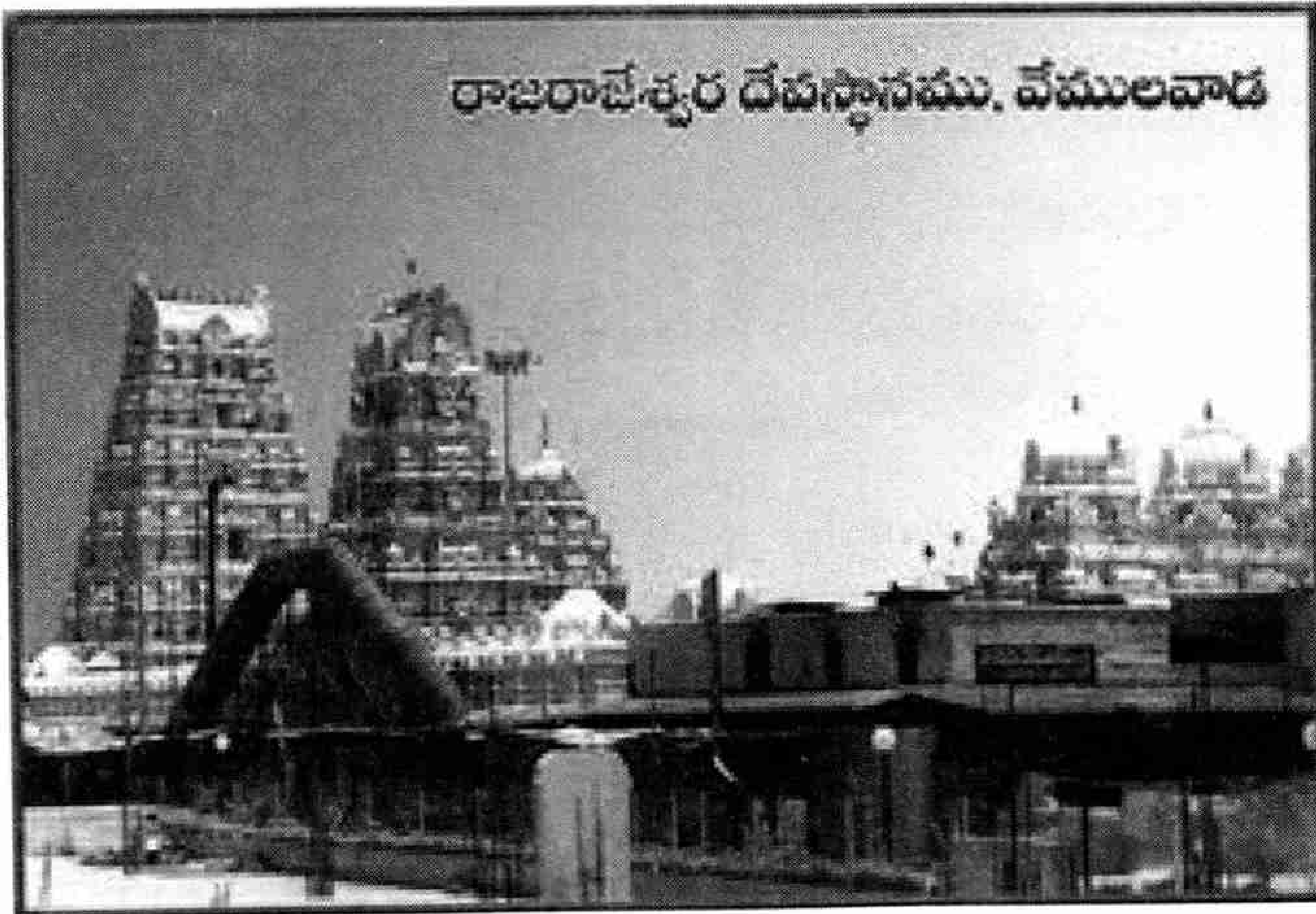
తెలుగునాట రాష్ట్రకూటులు నిర్మించిన దేవాలయాలు చాలా ఉన్నాయి. అలంపురం నవబ్రహ్మాలయాల్లో తారక బ్రహ్మాలయం వీరు నిర్మించినదే. మహబూబ్‌నగర్ జిల్లా మియాపూరు, మల్లేశ్వరం, సోమశిల, బెక్కెం, మీనాంబరం అనే చోట్ల; కర్నూలు జిల్లా రూపాల సంగమేశ్వరం, బండతాండ్రపాడు, వెల్దుర్తి; కడప జిల్లా జ్యోతివద్ద ఉన్నాయి.

గర్భాలయ, అర్ధమంటప, మహామంటపాలతోనూ, కొన్నిచోట్ల మహామంటపం మూడువైపులా ద్వారాలు, ముందు మెట్లతోనూ, అలాగే అధిష్ఠానం, పాదవర్గం, ప్రస్తరం, శిఖరాలతోనూ, అర్ధమంటపంమీద శుకనాసితోనూ ఉంటాయి. రాష్ట్రకూటుల ఆలయాలు మహాబలిపురంలోని రాతిరథాలవలె ఉండడమే కాక, పల్లవుల వాస్తును ప్రతిబింబిస్తాయి.

వేములవాడ చాళుక్యుల దేవాలయాలు (క్రీ.శ. 8 - 10 శతాబ్దాలు)

కరీంనగర్ - నిజామాజిల్లాలు కలిసిన ప్రాంతాన్ని సపాదలక్ష, సవలక్షె, సవలక్కె అనీ, కొసవంసవ లక్షకె అని శాసనాలు పేర్కొంటున్నాయి. ఈ ప్రాంతాన్ని బోధన్, వేములవాడల కేంద్రాన్ని పాలించిన సూర్యవంశ చాళుక్యులను వేములవాడ చాళుక్యులని పిలిచారు. రెండో అరికేసరి కొల్లిపర రాగిరేకు శాసనాలు, కురవగట్టు, వేములవాడ పర్భనీ, కరీంనగర్ రాతి శాసనాలు, విక్రమార్జునవిజయం, వేములవాడ చాళుక్యుల వంశ వివరాలనందిస్తున్నాయి. సత్యాశ్రయుని(క్రీ.శ. (650-675)తో ప్రారంభమైన వీరి పరిపాలన, పృథ్వీపతి, మహారాజు, రాజాదిత్యుల తరువాత (ఈ రాజుల గురించిన వివరాలు అందుబాటులో లేవు) యుద్ధమల్లునిగా పేరుగాంచిన మొదటి వినయాదిత్యుని (క్రీ.శ.750-775) నుంచి మూడో అరికేసరి (క్రీ.శ.946-968) వరకూ దాదాపు 10 మంది రాజుల వివరాలు దొరికాయి.

కొల్లిపర రాగిరేకు శాసనంలో వినయాదిత్య యుద్ధమల్లుడు అనేక దేశాల రాజులను జయించిన గొప్ప యోధుడనీ, సపాదక్ష దేశాన్ని పాలించాడని చెప్పగా, బోధన్‌లోని ఒక నూనెతో నింపిన చెఱువులో తన ఏనుగులను స్నానంచేయించిన ఘనతను

దక్కించుకొన్నాడని, చిత్రకూట దుర్గాన్ని వశపరచుకొన్నాడనీ విక్రమార్జున విజయం, పర్భనీ శాసనం తెలియజేస్తున్నాయి. రాష్ట్రకూటుల సామంతుడుగా నున్న విజయాదిత్యుడు స్వతంత్రుడై బోధన్ నుంచి పాలించాడు.

యుద్ధమల్లుని తరువాత అతని కొడుకు మొదటి అరికేసరి (క్రీ.శ.775-800) సపాదలక్ష దేశాన్ని పాలించి, వేంగీ, త్రికలింగ దేశాలపై దాడి జరిపాడని, శ్రీశైలం, ఏలేశ్వరం శాసనాల వల్ల తెలుస్తుంది. అరికేసరి తరువాత, అతని కొడుకు మొదటి నరసింహుడు, అతని తరువాత నరసింహుని కొడుకు రెండో యుద్ధమల్లుడు అధికారం చేపట్టారు. క్రీ.శ. 850-895 సం॥ల మధ్యకాలంలో పాలించిన బద్దెగె గొప్ప యుద్ధవీరుడని పేరు. ఇతడు తన రాజ్యాన్ని సుస్థిరం చేయడమేకాక, వేంగీ రాజైన మొదటి చాళుక్యభీముని బందీగా పట్టుకొన్నాడని కొరవి శాసనం తెలియజేస్తుంది. బస్తర్ వరకు రాజ్యాన్ని విస్తరించి, వేములవాడలో తనపేర బద్దెగేశ్వర (భీమేశ్వర) ఆలయాన్ని నిర్మించాడు. క్రీ.శ. 895-915 మధ్యకాలంలో పాలించిన రెండో యుద్ధమల్లుని తరువాత రెండో నరసింహుడు (క్రీ.శ. 915-930) అధికారానికొచ్చాడు. ఇతడు కూడా గొప్ప యుద్ధవీరుడే. పంపని విక్రమార్జునవిజయం, రెండో అరికేసరి వేములవాడ శాసనం అతని విజయాలను వివరిస్తున్నాయి. అతడు రాష్ట్రకూట మూడోఇంద్రుని సామంతునిగా గంగా-యమునా తీరాల వరకు దండయాత్రలు జరిపి ఘూర్జరులను తరిమికొట్టి రాష్ట్రకూటుల పతిభక్తిని చాటుకొన్నాడు.

రెండో నరసింహుని కొడుకైన రెండో అరికేసరి క్రీ.శ.930- నుంచి 941 వరకు పాలించి కవిపోషకుడుగా, పండితునిగా పేరుగాంచాడు. ఇతని కాలంలో పంపడు కన్నడంలో విక్రమార్జున విజయాన్ని రాశాడు. ఇతని కాలంలోనే వేములవాడలో ఆదిత్యాలయం నిర్మించబడినది. ఇతని తరువాత ఇతని కొడుకులైన నాగరాజు, గంగాధర నుంచి, భద్రదేవుడు వేములవాడ నుంచి రాజ్యాన్ని రెండు భాగాలుగా పాలించారు. భద్రదేవుడు శుభదామ జినాలయాన్ని కట్టించాడు.

తరువాత భద్రదేవుని కొడుకు మూడో అరికేసరి రాజ్యాన్ని కొచ్చి క్రీ.శ.946-968 వరకు పాలించాడని పర్భనీ, రేపాక శాసనాలవల్ల తెలుస్తుంది.

వేములవాడ చాళుక్యులు వేములవాడలో భీమేశ్వరాలయం, కేదారేశ్వరాలయం, నగరేశ్వరాలయాలను నిర్మించారు. వీటిలో భీమేశ్వరాలయం చెప్పుకోదగ్గది. రాష్ట్రకూటుల

సామంతులుగా నున్న వీరు, రాష్ట్రశైలిలోనే ఆలయాలను నిర్మించారు. గర్భాలయ, ఆర్ధమండప, మహామండపాలతోనూ, నిలువుగా అధిష్టానం, పాదవర్గం, ప్రస్తరం, విమానాలతో స్థానిక సంప్రదాయవాస్తును కూడా తెలియజేస్తుంది. భేదాభేద అధిష్టానంపై శిల్పాలు చూడముచ్చటగా ఉన్నాయి. గర్భాలయ ద్వారబంధాలపై అంతగా అలంకార శిల్పం లేకపోయినా, గంగా, యమున శిల్పాలు వేములవాడ శిల్పశైలిని తెలియజేస్తున్నాయి. మండపస్తంభాలు భారీగా,సాదాగా ఉన్నాయి. ఆలయ శిల్పాల్లో మహిషాసురమర్దని, శంఖనిధి, పద్మనిధి, ముఖమండప ద్వారలలాటంపైనున్న మకరతోరణం గజలక్ష్మి శిల్పాలు నాటి సాంప్రదాయానికి అద్దం పడుతున్నాయి.

రేనాటి చోళుల దేవాలయాలు (క్రీ.శ. 7 – 8 శతాబ్దాలు)

రేనాటి చోళుల రాజ్యం చిన్నదే అయినా ఉన్న కొద్దిపాటి ఆర్థిక వనరులతో గజపృష్ట పద్ధతిని ప్రత్యేకంగా ఎంచుకొని, అధిష్ఠాన, పాదవర్గ, ప్రస్తర, విమానాలతోనూ, కుడ్య, ద్వార, స్థంభ శిల్పాలతోనూ ఒక ప్రాంతీయ ఆలయ వాస్తుశైలికి అద్దం పడుతుంది. రేనాటి చోళుల దేవాలయాలు చదరం, దీర్ఘచదరం, ఆయతాశ్రం (గజపృష్టాలయం)గా నిర్మితమయ్యాయి. ఆలయ గోడలు సాధారణంగా ఉన్నా, ద్వారబంధాలు, విమానాలకు ప్రత్యేక స్థానమివ్వడమైంది.

పెన్నానది, చిత్రావతి, చెయ్యేరులకు మధ్యగల ప్రాంతమే రేనాడు లేక రేనాండు. కడప జిల్లా మొత్తం, ఇంకా చిత్తూరు, అనంతపురం, కర్నూలు జిల్లాలోని కొన్ని భాగాలు, కర్నాటకలోకి కోలారు జిల్లాను కలిపితే రేనాడు భూభాగమౌతుందని ఈ దిశగా పరిశోధనలు జరిపిన డాక్టర్ పి.భాస్కరరెడ్డి తెలియజేశారు. రాజు లేక రేడుకు చెందిన నాడు (ప్రాంతం) గాబట్టి ఈ ప్రాంతానికి 'రేనాడు' అని పేరు. శాసనాల్లో ఈ రేనాడును ఇదే అర్థంలో 'మహారాజపా(వా)డి'గా పిలిచారు. ఈ రేనాడును పాలించినవారిగురించి దొమ్మరనంద్యాల, మాలెపాడు, పెద్ద చిప్పిలి, మద్రాస్ మ్యూజియంలోనున్న రాగిరేకు శాసనాలు, దాదాపు 50కి పైగాగల రాతి శాసనాలు తెలియజేస్తున్నాయి.

కరికాళ చోళుడు మూలపురుషుడుగా ఎదిగిన చోళ వంశాల్లో తెలుగు చోళులుగా పేరుగాంచిన రేనాటి చోళులు తొలి మధ్యయుగంలో తెలుగు నేలచరిత్రలో తమకంటూ ఒక స్థానం సంపాదించుకొన్నారు. కావేరీ ప్రాంతంనుంచి వలస వచ్చిన తొలి చోళుల్లో కొంతమంది ఈ ప్రాంతానికి వలస వెళ్లారనీ, ముందుగా వారు చిత్తూరు జిల్లా మదనపల్లి

దగ్గరలోని చిప్పిలి, అటు తర్వాత కడప జిల్లా కమలాపురం తాలూకాలోని పెద్ద చిప్పిలికి వచ్చి, రాజధానిగా పాలించారని చరిత్ర పరిశోధకుల అభిప్రాయం.

పెద్ద చిప్పిలిలోని శ్రీకంఠచోళుని రాగిరేకు శాసనాలు బయల్పడి ఈ విషయాన్ని ఋజువు చేశాయి. రేనాటి చోళ వంశ స్థాపకుడు నందివర్మ అనీ, అతనికి సింహవిష్ణువు, సుందరవంద, ధనుంజయవర్మ అనే ముగ్గురు కొడుకులున్నారని, ఈ ముగ్గురు కొడుకులూ ఒకేసారి పరిపాలించారని మాలెపాడు శాసనం చెబుతోంది.

నందివర్మ క్రీ.శ.525 ప్రాంతంలో చిప్పిలిని రాజధానిగా చేసుకొని పాలించాడు. క్రీ.శ.585 నుంచి పాలించి ధనుంజయుని కలమళ్ల (తొలి తెలుగు శాసనంగా గుర్తించారు) శాసనంలో ఇతనిని 'ఎరికల్ ముత్తు రాజు' అని పేర్కొనడంవల్ల ఇతడు పల్లవుల సామంతుడుగా ఉండేవాడనీ తెలుస్తుంది. ధనుంజయుని మనుమడైన పుణ్యకుమారుడు క్రీ.శ.645లో రాజ్యాధికారం చేపట్టాడు. అతనికిగల గణ్యపృథ్వీవల్లభ, మరుస్త్రపిడుగు, మదముదితున్రు అనే బిరుదులమూలంగా అతని విక్రమ, పరాక్రమాలను తెలియవస్తున్నాయి. పుణ్యకుమారుడు తన శక్తి యుక్తులతో బాణుల భూభాగాన్నికూడా జయించాడు. పుణ్యకుమారుని తరువాత అతని కొడుకు, మనుమలైన విక్రమాదిత్య, శక్తికుమారుల గురించి మనకేమీ తెలియకపోయినా, శక్తికుమారుని కొడుకైన రెండవ విక్రమాదిత్యుని కాలంలో (క్రీ.శ.720-745) సుందర నందనందుడి కుటుంబానికి చెందిన నాలుగో తరంవాడైన కొక్కిలి (ప్రకాశం జిల్లా) పిటికాయగుళ్లలో వేయించిన శాసనం (క్రీ.శ.745) దొరికింది. దీనినిబట్టి పిటికాయగుళ్లలోని కొన్ని ఆలయాలు ఇతని కాలంలో నిర్మించినవేనని చెప్పడానికి వీలు చిక్కింది. ఇతడు పెద్ద చిప్పిలి రాగిరేకు శాసనాలను వేయించాడు. (ఇవి ప్రస్తుతం మద్రాస్ మ్యూజియంలో ఉన్నాయి). అయినా చివరి కాలంలో బాణులు చేసిన దండయాత్రల్లో అధికారాన్ని పోగొట్టుకున్నాడు. రేనాటి చోళుల భూభాగాలను వైదుంబులు, బాణులు ఆక్రమించడంతో రేనాటి చోళుల పాలన అంతమైంది.

రేనాటి చోళులు కడప జిల్లాలోని ముత్తుకూరులోని శిథిలాలయం, చిలమకూరులోని అగస్త్యేశ్వరాలయం, ప్రొద్దుటూరు దగ్గర తాళ్ల రామేశ్వరంలోని మూలస్థానేశ్వరాలయం, ప్రకాశం జిల్లాలోని పిటికాయగుళ్ల దగ్గరున్న పిటకేశ్వరాలయాన్ని నిర్మించి దేవాలయ వాస్తు వికాసానికి తోడ్పడినారు. దేవాలయాలు చదరం, దీర్ఘచదరం, ఆయతాశ్రం (గజపృష్టాలయం)గా నిర్మితమయ్యాయి. ఆలయ గోడలు సాధారణంగా ఉన్నా, ద్వారబంధాలు, విమానాలకు

ప్రత్యేక స్థానమివ్వడమైంది. చిలమకూరులోని అగస్తీశ్వరాలయం గర్భాలయ-అర్ధ మంటపాల వరకూ గజపృష్ఠాకారంలో ఉంది. దీనికి శిఖరం లేదుగానీ గణేశాలయానికి శిఖరం ఉంది. రేనాటి చోళుల ఆలయాలు ద్వారాలు, స్థంభాలపై శిల్పాలకు ప్రసిద్ధి. కొన్ని ఆలయాలు పూర్తిగా ఇటుకలతోనూ, మరికొన్ని ఆలయాలు రాళ్లతోనూ నిర్మింపబడినాయి. చిత్తూరు జిల్లా కలకడలోని పల్లీశ్వరాలయం రేనాటి చోళుల దేవాలయానికి మరో ఉదాహరణ. ఇక్కడ భువన త్రినేత్ర ఇరుగేయ మహారాజు (క్రీ.శ.972-1000) శాసనమొకటుంది. ఈ ఆలయం గర్భాలయ, అర్ధమంటప, మహామండపాలతో మూడంతస్తుల విమానాన్ని కలిగి ఉంది. ద్వార శాఖలపై గంగా యమున శిల్పాలు ఉన్నాయి.

కడప జిల్లాలోని అత్తిరాల లోపల పరశురామేశ్వరాలయం కూడా గజపృష్ఠాకారంలోనే నిర్మించబడింది. గర్భాలయం లోపల అర్ధవృత్తంగానూ, వెలుపల చదరంగానూ ఉంది. ఆలయ గోడలపైన, విమాన కోష్ఠాల్లోనూ ఉన్న శిల్పాల్లో ఉమామహేశ్వర, దక్షిణామూర్తి విగ్రహాలు చాలా అందంగా రేనాటి చోళ శిల్ప సంప్రదాయాన్ని తెలియజేస్తుంది. ముఖ మంటపం దక్షిణంలోగల ద్వారం, గర్భగృహ ద్వారాలపై ద్వారపాలక, గజలక్ష్మి శిల్పాలతోపాటు, పైనున్న తోరణంమీద యుద్ధ వీరుల శిల్పాలున్నాయి. రేనాటి చోళుల రాజ్యం చిన్నదే అయినా ఉన్న కొద్దిపాటి ఆర్థిక వనరులతో గజపృష్ఠ పద్ధతిని ప్రత్యేకంగా ఎంచుకొని, అధిష్ఠాన, పాదవర్గ, ప్రస్తర, విమానాలతోనూ, కుడ్య, ద్వార, స్థంభ శిల్పాలతోనూ ఒక ప్రాంతీయ ఆలయ వాస్తుశైలికి అద్దం పడుతుంది.

తూర్పు (వేంగీ) చాళుక్యుల దేవాలయాలు (క్రీ.శ. 7 - 11 శతాబ్దాలు)

క్రీ.శ. 621-24 మధ్య కుబ్జవిష్ణువర్ధనునితో ప్రారంభమైన తూర్పు చాళుక్య రాజ వంశంలో మొదటి జయసింహుడు (క్రీ.శ. 641-674), రెండో విష్ణువర్ధనుడు (క్రీ.శ. 674-982), మూడో విష్ణువర్ధనుడు (క్రీ.శ.719-755), నాలుగో విష్ణువర్ధనుడు (క్రీ.శ. 772-808), రెండో విజయాదిత్యుడు (క్రీ.శ.814-847), గుణగ విజయాదిత్యుడు (క్రీ.శ.849-892), మొదటి చాళుక్య భీముడు (క్రీ.శ. 892-921), రెండో చాళుక్య భీముడు (క్రీ.శ. 947), రెండో తిమ్మరాజు (క్రీ.శ. 947-970), మొదటి శక్తివర్మ (క్రీ.శ.1002-1011), విమలాదిత్యుడు (క్రీ.శ.1011-1018), మొదటి రాజరాజు (క్రీ.శ. 1022-61), ఏడో విజయాదిత్యుడు (క్రీ.శ. 1060-1075) మొదలైన రాజులు దాదాపు

450 ఏళ్ళపాటు పాలించి, పాలనలో తమకంటూ ఒక స్థానాన్ని కల్పించుకొన్నారు. ప్రధాన శాఖైన బాదామి చాళుక్య శైలికి భిన్నంగా ఒక కొత్త దేవాలయ వాస్తును స్వీకరించి, తూర్పు చాళుక్య శైలిని ప్రోత్సహించారు.

ద్రావిడ శైలికి ప్రాధాన్యత నిచ్చి స్థానిక సంప్రదాయాల్ని జోడించి కట్టిన తొలితరం దేవాలయాల్లో పల్నాడులోని కృష్ణాతీరంలోనున్న పొందుగులలోని జలపేశ్వరాలయం ముఖ్యమైంది. క్రీ.శ. 8వ శతాబ్దంలో నిర్మించిన ఈ ఆలయం గర్భాలయం, అర్ధమండపం, మహామండలపాలయాతోనూ ఎత్తులో అధిష్టానం, పాదవర్గం, ప్రస్తరం, ద్రావిడ విమానం ఉన్నాయి. చాళుక్య భీముని కాలంలో (క్రీ.శ. 892-922) ద్రాక్షారామ భీమేశ్వరాలయం, సామర్లకోట (చాళుక్య భీమవరం)లోని భీమేశ్వరాలయాలను నిర్మించాడు. ఇదే కాలంలో చేబ్రోలులోని భీమేశ్వరాలయం కూడా నిర్మించబడింది. అమరావతిలోని అమరేశ్వరాలయం, పాలకొల్లులోని క్షీరారామేశ్వరాలయం, పది పదకొండు శతాబ్దాల్లో నిర్మించబడినాయి.

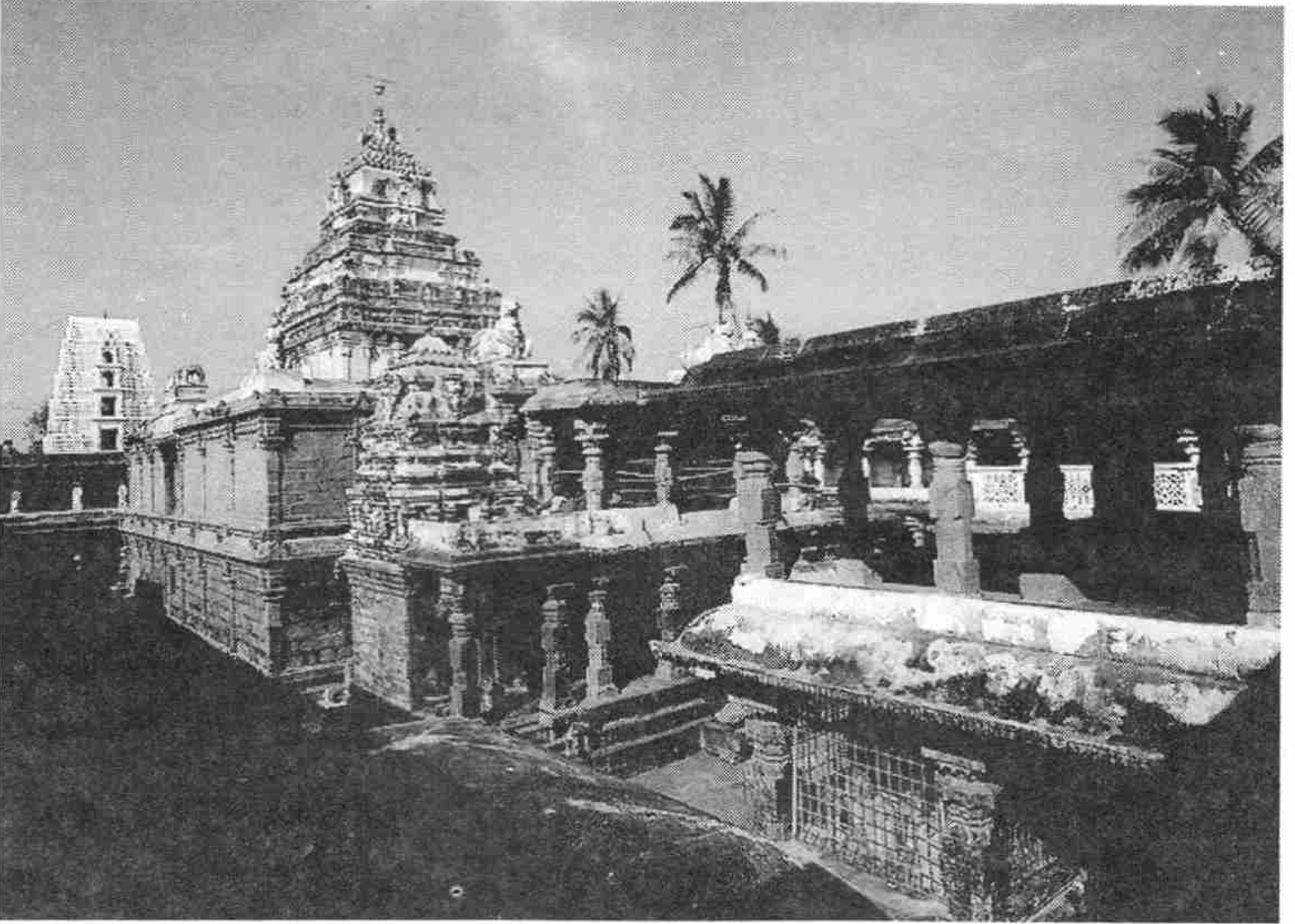
ద్రాక్షారామం, సామర్లకోట, పాలకొల్లు, భీమవరం, అమరావతి దేవాలయాలకు పంచారామాలని పేరు. ఇవి గర్భాలయ, అర్ధమండప, మహామండపాలతో ఉండి రెండో అంతస్తు వరకూ, గర్భాలయంలోని శివలింగం ఎత్తుగా ప్రతిష్టించబడి ఉంటుంది. ద్రాక్షారామం, సామర్లకోటల్లో చుట్టూ ఉన్న ప్రాకారానికి రెండంతస్తుల మండపాలున్నాయి. ద్రాక్షారామంలో చిన్న పరిమాణంలో ఉన్న నమూనా దేవాలయాలు తూర్పు చాళుక్య దేవాలయ వాస్తుకు ప్రతీకలుగా ఉన్నాయి. వేంగీ (తూర్పు) చాళుక్య దేవాలయ వాస్తులో బిక్కవోలులోని కంచరగుడి, నక్కలగుడులు పేర్కొనదగిన ఆలయాలు. గర్భాలయ, అర్ధమండపాలతో నున్న ఈ ఆలయాలు రాష్ట్రకూట-పల్లవ శైలుల సమ్మిశ్రమంగా కనిపిస్తాయి.

కళింగ గాంగుల దేవాలయాలు (క్రీ.శ. 8 - 11 శతాబ్దాలు)

క్రీ.శ. 5వ శతాబ్ది నుంచి ఉత్తరాంధ్ర (దక్షిణ కళింగ)ను పాలించిన గాంగ వంశ రాజులు కళింగ గాంగులుగా ప్రసిద్ధి చెంది క్రీ.శ. 14వ శతాబ్దం దాకా ఏలారు. ముఖలింగాన్ని రాజధానిగా చేసుకొన్న తరువాత క్రీ.శ. 8వ శతాబ్దం నుంచి ఎత్తైన ఆలయాలను నిర్మించారు. వీటిలో ముఖలింగం, సారపల్లి, జయతి, గాలవెల్లి, నారాయణపురం,దీర్ఘాసి, శ్రీకూర్మం, సింహాచలం దేవాలయాలు ముఖ్యమైనవి.

భీమేశ్వరాలయం, చేబ్రోలు

భీమేశ్వరాలయం, సామర్లకోట

ముఖలింగంలోని మధూకేశ్వరాలయం, కళింగ గాంగుల విలక్షణ వాస్తుకు నిదర్శనం. మధ్యలో గర్భాలయ, అర్ధమండప, మహామండపాలతో నున్న మధూకేశ్వరాలయానికి నాలుగు మూలలా నాలుగు ఉప (పరివార) ఆలయాలున్నాయి. దాదాపు పంచాయతన రీతిలో నిర్మించిన ఈ ఆలయాలు కళింగ సంప్రదాయంలో నిర్మించిన ఉపపీఠం, పాదవర్గం, ప్రస్తరం, పైన రేఖానాగర పద్ధతిలో వరుసవరుసలుగా నిర్మించిన శిఖరం, పైన అమల శిఖరం, స్థూపి ఉన్నాయి. మధ్య రంగమండపంలోపల కప్పు గమనించదగ్గ అంశం. ఆలయ గోడలు, ద్వారబంధాలపై శిల్పం గాంగరీతిని తెలియజేస్తుంది. అన్ని దేవాలయాలకూ చుట్టూ రాతిప్రాకారం, ఎదురుగా చిన్న ద్వారగోపురం చూడముచ్చటగా వుంటుంది.

ముఖలింగంలోని మధూకేశ్వరాలయం క్రీ.శ. 9వ శతాబ్దంలో నిర్మించబడింది. ఈ కోవలోనే సారపల్లి దిబ్బేశ్వరాలయం, అరసవెల్లి సూర్యనారాయణ దేవాలయం కూడా నిర్మించబడినాయి. తరువాతి కాలంలో అంటే క్రీ.శ. 11వ శతాబ్దంలో కళింగ దేవాలయాల్లో కొన్ని మార్పులు చోటు చేసుకొన్నాయి. ముఖలింగంలోని భీమేశ్వరాలయం, నారాయణపురంలోని నీలకంఠేశ్వరాలయాలు రేఖానాగర పద్ధతిలోనే నిర్మించబడినాయి. అటు తరువాత నిర్మించబడిన శ్రీకూర్మం, సింహాచలం దేవాలయాలు కళింగ శైలికి భిన్నంగా ద్రావిడ విమాన పద్ధతిలో నిర్మించబడినాయి. మొదటి నరసింహదేవుడు నిర్మించిన సింహాచల దేవాలయం కళింగుల చివరిదశ దేవాలయ వాస్తును ప్రదర్శిస్తుంది.

మధూకేశ్వరాలయం, ముఖలింగం

నొలంబుల దేవాలయాలు (క్రీ.శ. 8-11 శతాబ్దాలు)

రాష్ట్ర దేవాలయ శిల్పంలో నొళంబులది తిరుగులేని ముద్ర. వీరి పాలనలో అధిక భాగం రాజ్యసుస్థిరతకోసం యుద్ధాలు చేయటమే సరిపోయింది. నొళంబులు నిర్మించినవి అతి కొద్ది దేవాలయాలే అయినా... శిల్ప రీతి మహాద్భుతంగా ఉంటుంది. నొళంబుల శిల్పాలు మద్రాస్ మ్యూజియంలో కొలువు దీరాయి. ప్రఖ్యాత బృహదీశ్వరాలయంలో

దేవాలయాలు, ముఖలింగం

నొళంబులు చెక్కించిన శిల్పం ఉందంటే... వీరి హయాంలో నిర్మితమైన దేవాలయాల శోభను ఇట్టే ఊహించవచ్చు.

కంచి పల్లవుల నుంచి విడిపోయిన ఒక శాఖ 'నొళంబ వంశం'గా గుర్తింపు పొందింది. క్రీ.శ. 8-11 శతాబ్దాల మధ్య కాలంలో వాయవ్య రాయలసీమ, దాని చుట్టుపక్కల కర్ణాటకలోనున్న కొన్ని ప్రాంతాలను పాలించారు నొళంబులు. ప్రస్తుత అనంతపురం జిల్లా అమరాపురం మండలంలోని హేమావతి (ఒకప్పటి హెంజేరు)ని రాజధానిగా పాలించిన వీరి భూభాగాలను నొళంబవాడి-32000 అని పిలిచారు. కళ్యాణీ చాళుక్యుల సామంతులుగానున్న నొళంబుల చరిత్ర తెలుసుకోవడానికి హేమావతి స్థంభశాసనం, నేలపల్లి శాసనాలతోపాటు మోరిగెరి శాసనం ఎంతో ఉపకరిస్తాయి. నొళంబులలో మంగళు డు (క్రీ.శ. 785-805) సింహపోత, చారుపొన్నేర, మొదటి పొళల్చోరుడు, నొళంబాధిరాజ మొదటి మహేంద్రుడు, అయ్యపదేవుడు, అన్నగబీర నొళంబుడు, ఇరివనొళంబ దిలీపుడు, నన్నినొళంబుడు, రెండవ మహేంద్రుడు, ఇరివనొళంబ ఘటెయంకకారుడు, జగదేకమల్ల నొళంబ పల్లవ పెర్మనడి ఉదయాదిత్యుడు, జగదేకమల్ల ఇర్మడి నొళంబ పెర్మనడి, త్రైలోక్యమల్ల రెండో నన్నినొళంబ పల్లవ పెర్మనడి (క్రీ.శ. 1044-54) ముఖ్యులు. పల్లవ పెర్మనీడి తరువాత త్రైలోక్యమల్ల నొళంబ పల్లవ పెర్మనడి జయసింఘదేవుడు. శాసనాల్లో ఇతడు చాళుక్యరాజైన మొదటి సోమేశ్వరుని కొడుకునని, ఆరవ విక్రమాదిత్యుని తమ్ముడినని చెప్పుకొన్నాడు.

పశ్చిమ చాళుక్యులకు సామంతులుగానున్న నొళంబులు స్వతంత్రులై పల్లవులతో సఖ్యత గావించుకొని పాలించారు. తరువాత రాష్ట్రకూట, పశ్చిమ గాంగరాజులతో మైత్రితోనున్నారు. బాణులతో యుద్ధం చేసి గెలిచారు. తరువాత అయ్యపదేవుని కాలంలో వేంగీ చాళుక్యులతో యుద్ధం జరిగింది. రెండవ మహేంద్రుని కాలంలో చోళులతో తలపడవలసి వచ్చింది. ఇరివనొళంబ ఘటెయంకకారుని కాలంలో రాజకీయ సమీకరణంలో భాగంగా, నొళంబులు కళ్యాణ చాళుక్యులకు దగ్గరైనారు. చాళుక్యుల బిరుదులనే వీరూ స్వీకరించారు.

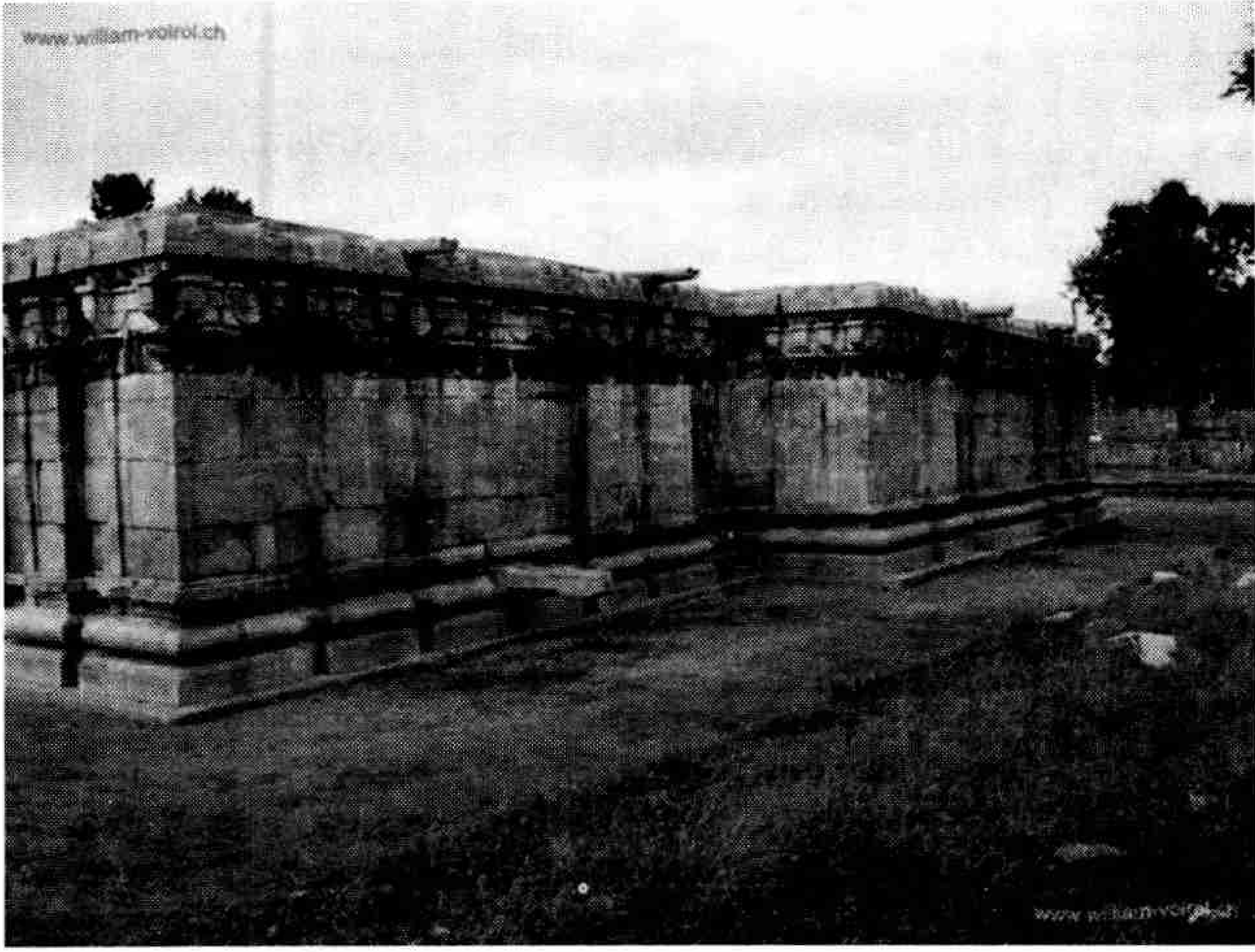
నొళంబ రాజులు ఎక్కువకాలం రాజ్యాన్ని సుస్థిరం చేసుకోవడానికి యుద్ధాలు చేయటమే సరిపోయింది. అనుకున్నంతగా వారు నిర్మాణాలవైపు పోలేదు. శివభక్తుడైన మొదటి మహేంద్రుడు, తన రాజప్రాసాదంలో శివుడిని ప్రతిష్ఠించి, తుంకూరు జిల్లాలోని

సరినాడును దానంగా ఇచ్చాడు. తాను శైవుడినైనా జైన మతానికికూడా చేయూతనిచ్చాడు. ఇరివ నొళంబ దిలీపుడు (క్రీ.శ.941-968) 50 దేవాలయాలను నిర్మించినట్లు అవనిలోని లక్ష్మణేశ్వర ఆలయం గోడపైనున్న శాసనం తెలియజేస్తుంది. నన్నినొళంబుని (క్రీ.శ. 969-75) కాలంలో కంబదూరులోని జైన దేవాలయాన్ని నిర్మించినట్లు అక్కడే ఉన్న ధర్మోద్యోగ కీర్తి స్థంభ శాసనంలో ఉంది.

నొళంబుల కాలంలో కర్నూలు జిల్లాలోని చిప్పగిరి, అనంతపురం జిల్లాలోని హేమావతి, అమరాపురం, తమ్మడహళ్లి, కంబదూరు, రాయదుర్గం గొప్ప జైనకేంద్రాలుగా విలసిల్లి, జైనాలయాలుగా భాసిల్లాయి. నొళంబుల రాజధాని అయిన హేమావతిలో వారు నిర్మించిన దొడ్డేశ్వర, అక్కచెల్లెళ్ల గుడులు ప్రశస్తినొందాయి. దొడ్డేశ్వరాలయం గర్భాలయం, అర్ధమంటపం, అంతరాళం, మహా మంటపాలతో విశాలంగా ఉంది. ప్రతిబన్ధాధిష్ఠానం, స్థంభాలతో అలంకరించిన గోడలు, పల్లవరీతిన చెక్కిన కపోతం, దానిపై ఎత్తయిన వ్యాళవర్గం ఉన్నాయి. గోడలకు అలంకారంతో కూడిన కిటికీలున్నాయి. ద్వారబంధాలపై గంగ, యమున, ద్వారపాలక శిల్పాలు, పైన దేవతామూర్తులు, చాళుక్య-రాష్ట్రకూట శిల్పశైలిని ప్రతిబింబిస్తున్నాయి. వీటితోపాటు భూతగణాలు, హంసలు వరుసలు, వరుసలుగా చెక్కబడినాయి. మహామంటపం లోపల స్థంభాలు మిక్కిలి అందంగా చెక్కబడినాయి. వాటిపై దేవతలు, శృంగారదృశ్యాలు, నర్తకులు వాద్యకారులు, పురాణ గాథలు, రామాయణ,

దొడ్డేశ్వరాలయం, హేమావతి

మల్లేశ్వరాలయం, హేమావతి

మహాభారత దృశ్యాలు ఉన్నాయి. అత్యంత రమణీయంగా చెక్కిన పెద్దనంది... శిల్పి నైపుణ్యాన్ని తెలియజేస్తుంది.

అక్కడే ఉన్న విరూపాక్షాలయ స్థంభాలపై అనేక శిల్పాలున్నాయి. ఆలయ మంటపం ద్వారానికి అటూ ఇటూ చెక్కిన మెట్లవరుస, గజహస్తాలు, కీర్తిముఖాలు, ఇతర శిల్పాలు హృద్యంగా ఉన్నాయి. ఇంకా ఇక్కడ సిద్దేశ్వరాలయం, మల్లేశ్వరాలయాలు పేర్కొనదగినవి. గమ్మత్తేమిటంటే, జైత్రయాత్రలో భాగంగా చోళ రాకుమారుడు రాజేంద్రుడు హేమావతిపై దండెత్తినప్పుడు అక్కడి దేవాలయాలకున్న కిటికీని చూచి మైమరచిపోయి, తంజావూరుకు తరలించి తన తండ్రి నిర్మించిన బృహదీశ్వరాలయ గోడకు బిగించినట్లు ఒక రాజరాజచోళుని శాసనం తెలియజేస్తుంది.

1937లో హేమావతిని సందర్శించిన ప్రఖ్యాత చరిత్రకారులు సి.శివరామమూర్తి... అక్కడి ఆలయాలను, శిల్పాలను చూచి మంత్రముగ్దులై, తరువాత మద్రాస్ మ్యూజియంలోనున్న నొళంబ శిల్పాలపై 'నొళంబ స్కల్ప్చర్' అనే పుస్తకాన్ని రాశారు. హేమావతిలోని హెంజేరప్ప దేవాలయం నుంచి తరలించిన మహేంద్రాధిరాజు కాలపు శాసనాలున్న ఆలయ స్థంభం మద్రాస్ మ్యూజియంలో ఉంది. దేవాలయ శిల్పాలతోపాటు వీరగల్లు శిల్పాలుకూడా ముఖ్యమైనవి. శిద్దేశ్వరాలయంలోని దక్షిణామూర్తి ఆలింగన చంద్రశేఖరమూర్తి, వారాహి, దొడ్డేశ్వర దేవాలయ కిటికీపై చెక్కిన సుబ్రహ్మణ్యేశ్వర, అక్కడే

విడిగా ఉన్న వైష్ణవి శిల్పం, బ్రహ్మ, సూర్య శిల్పాలు పేర్కొనదగినవి.

ఇక, మద్రాస్ మ్యూజియంలోనున్న శిల్పాల్లో ఉమాసహిత శివుని (ఉమామహేశ్వర) శిల్పం నొళంబ శిల్పాల్లోకెల్లా తలమానికమని చెప్పవచ్చు. శివుడు ఒక కాలుమీద మరో కాలు ముడుచుకొని కూర్చోగా, ఆయన ఎడమ కాలిపై కుడిచేయిని పెట్టి వయ్యారంగా ఉత్కుటికాసనంలో కూర్చున్న ఉమాదేవి చక్కటి ప్రమాణంతో చెక్కి నొళంబ ఒరవడికి అద్దం పడుతుంది. పీఠ భాగంలో క్రీ.శ. 9వ శతాబ్దినాటి 'స్వస్తిశ్రీ పాసనబ్బె...' అన్న కన్నడ శాసనముంది. మద్రాస్ మ్యూజియంలో ఇంకా, మరో ఉమామహేశ్వర శిల్పం, నటరాజ, సీతారాములు, సూర్య, వీణాధర దక్షిణామూర్తి, కాళి, కూర్చొని ఉన్న గణేశ, కప్పురాయి, తలుపుపైనుంచే దూలం, దానిపై చేప, సూర్యచంద్రులు, ఆలయ నమూనా, ఏనుగు, రాజప్రాసాదం, ఎద్దు, సింహం, చక్రం, చెట్లు, శంఖ-పద్మనిధుల శిల్పాలు నొళంబ శిల్పుల కళాకౌశలానికి మచ్చుతునకలని చెప్పవచ్చు. ఇంకా మూడు స్థంభాలు, శాసన స్థంభం, వీరగల్లు, మకరముఖంతోనున్న సోమసూత్రం చూడదగ్గర శిల్పాలు.

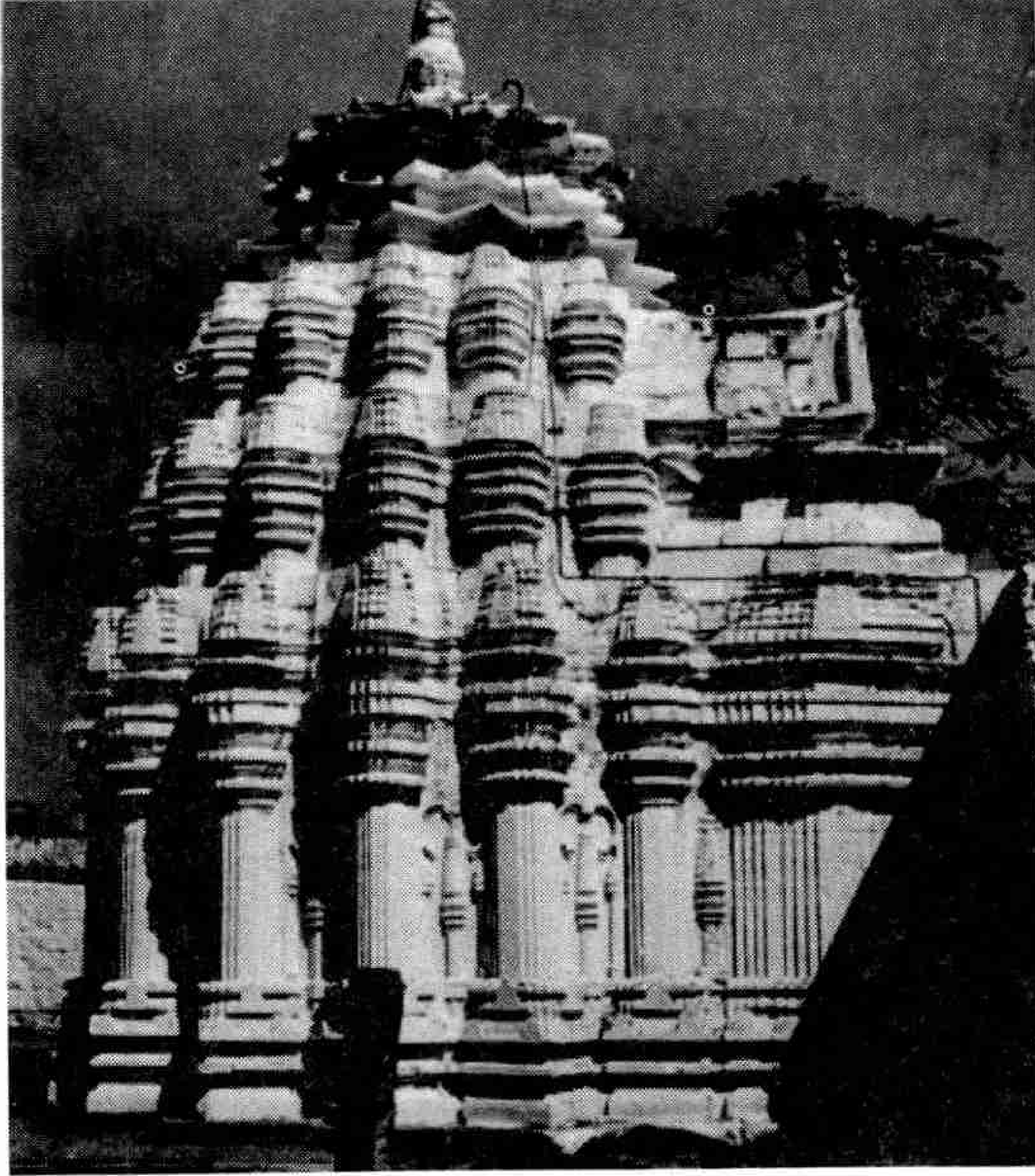

ఉమామహేశ్వరుడు, నొలంబ శిల్పం

కళ్యాణ చాళుక్యుల దేవాలయాలు (క్రీ.శ. 10 - 12 శతాబ్దాలు)

రాష్ట్రకూటుల తరువాత బాదామీ చాళుక్య రాజవంశానికి చెందిన నాల్గవ విక్రమాదిత్యుని కొడుకు రెండవ తైలపుడు, రాష్ట్రకూటరాజు మూడవ కృష్ణుని సామంతుడుగా ఉండి, క్రీ.శ. 973లో స్వతంత్రుడై కళ్యాణ చాళుక్యరాజ వంశానికి మూల పురుషుడైనాడు. అతడు క్రీ.శ. 997 వరకూ పాలించాడు. రాష్ట్రకూట, వేములవాడ చాళుక్యుల భూభాగమంతా తైలపుని వశమైంది. రెండవ తైలపుని పెద్దకొడుకు, ఇరివ బెడంగ సత్యాశ్రయుడు క్రీ.శ. 998లో సింహాసనాన్నధిష్టించి, క్రీ.శ. 1008 వరకూ పాలించాడు.

సత్యాశ్రయుని తరువాత అతని మేనల్లుడైన ఐదో విక్రమాదిత్యుడు క్రీ.శ. 1009లో రాజ్యానికొచ్చాడు. అతని తరువాత రెండవ అయ్యణ (క్రీ.శ. 1014)లో రాజైనాడు. అతని తరువాత జయసింహుడు రాజై క్రీ.శ. 1015 నుంచి మాన్యఖేటం, కొల్లిపాక, యేతగిరి, పటాన్‌చెరు నుంచి పాలించాడు. తరువాత త్రైలోక్యమల్ల సోమేశ్వరుడు క్రీ.శ. 1068లో రాజై, క్రీ.శ.1076 వరకూ పాలించగా అతని తరువాత, ఆరో విక్రమాదిత్యుడు త్రిభువనమల్ల బిరుదాంకితుడై క్రీ.శ.1077లో రాజైనాడు. అతని పెద్ద కుమారుడు భూలోకమల్ల మూడో సోమేశ్వరుడు క్రీ.శ. 1127లో రాజై క్రీ.శ. 1138 వరకూ, తరువాత రెండో జగదేకమల్లుడు

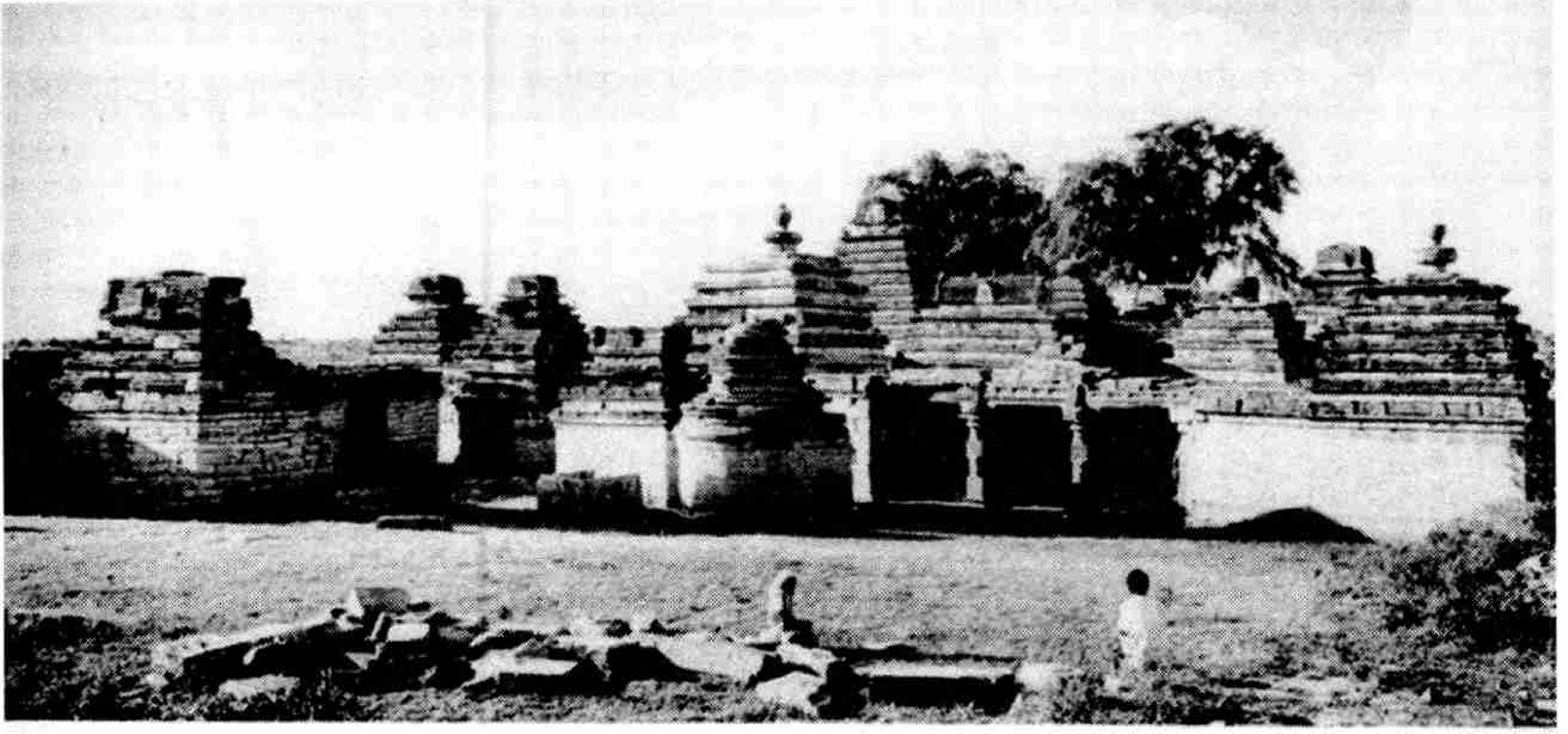

నందికందిలోని రామలింగేశ్వరాలయం

క్రీ.శ. 1139 నుంచి క్రీ. 1148 వరకూ, అటు తరువాత క్రీ.శ. 1149లో సింహాసనమెక్కిన మూడో తైలపుడు క్రీ.శ. 1162 వరకూ, ఆయన కొడుకు త్రిభువనమల్ల నాలుగో సోమేశ్వరుడు క్రీ.శ. 1163 నుంచి క్రీ.శ. 1189 వరకూ పాలించారు. అంతటిదానితో కళ్యాణ చాళుక్య రాజ్యం అంతరించింది.

కళ్యాణ చాళుక్యుల కాలంలో కరీంనగర్ జిల్లా చొప్పదండిలోని దివకేశ్వరాలయం (క్రీ.శ.992), మెదక్ జిల్లాలోని నందికందిలోని రామలింగేశ్వరాలయం (క్రీ.శ. 1015-42), నల్లగొండ జిల్లా పానగల్లులోని పచ్చల సోమేశ్వరాలయం (క్రీ.శ. 1015-42), మహబూబ్‌నగర్ జిల్లా మల్లేశ్వరంలోని అగస్తేశ్వరాలయ సముదాయం (క్రీ.శ. 1015-42), అదే జిల్లాలోని సోమశిలలోని సోమేశ్వరాలయం, అలంపూరులోని సూర్యనారాయణాలయం, గంగాపురంలోని చెన్నకేశవాలయం, పూదూరులోని చెన్నకేశవాలయం, బెక్కెంలోని బెక్కేశ్వరాలయం, కరీంనగర్ జిల్లా ధర్మపురిలోని రామలింగేశ్వరాలయం, రాయకల్‌లోని పంచముఖ లింగేశ్వరాలయం, చిలవ కోడూరులోని రామలింగేశ్వరాలయం, నగునూరులోని త్రికూటాలయం, నాంచెర్లలోని రామాలయం, తోటపల్లి శివాలయం, నందిమైదారంలోని త్రికూటాలయం, పొలాసలోని పులస్తేశ్వరాలయాలు, వరంగల్ జిల్లాలోని ఐనవోలు మల్లికార్జునాలయం, పున్నూరులోని కేశవాలయం, నిజామాబాద్‌లోని నీకంతేశ్వరాలయం, కర్నూలు జిల్లా పెదతుంబళం లోని కాలకంఠేశ్వరాలయాలు ముఖ్యమైనవి. ఒకసారి పరిశీలించి చూస్తే కళ్యాణ చాళుక్యుల కాలంలో దేవాలయాలు రాష్ట్రకూటుల ఆలయాలకంటే విశాలంగా, ఎత్తుగా నక్షత్రాకారపు ఉపపీఠం, ద్వారబంధాలపై విశేషమై శిల్పం, వెలుతురు రావటానికి మండపంలో కిటికీలు, బయటి గోడలమీదే కాక, కప్పులపై కూడా శిల్పం, విమానం నుంచి అర్ధమండపం వరకు ముందుకొచ్చిన సుకవాసి, మామిడిపిందెల మాదిరి డిజైన్లలో పై దూలమున్న తోరణాలు, మండప స్తంభాల నుంచి దూలాలను కలుపుతూ అమర్చిన శిల్పాలు, తొలి చాళుక్యుల రేఖానగర పద్ధతి కంటే భిన్నంగా కాదంబ నాగర విమానాలు ముఖ్య లక్షణాలని చెప్పవచ్చు.

మల్లేశ్వరం దేవాలయం పాపనాసి దేవాలయ సముదాయం

కందూరు చోళుల దేవాలయాలు (క్రీ.శ. 11 - 12 శతాబ్దాలు)

మహబూబ్‌నగర్ జిల్లాలో హైదరాబాద్-కర్నూల్ జాతీయ రహదారిపై నుంచి మూసాపేటకు ముందు లోపలి రెండు కిలోమీటర్ల దూరంలో నున్న కందూరు పేరుతో కందూరునాడు ఉండేది. కళ్యాణీ చాళుక్యులు కాకతీయుల కాలంలో ప్రాముఖ్యతను సంతరించుకున్న కందూరునాడు, కందూరు-300, కందూరు-1000, 1100 అన్న పేర్లతో పిలవబడింది. మహబూబ్‌నగర్ జిల్లాలోని మూసాపేట, జడ్చర్ల, నాగరకర్నూలు, అచ్చంపేట, కల్వకుర్తి, మహబూబ్‌నగర్, తాలూకాలు, నల్లగొండ జిల్లాలోని మిర్యాలగూడ, నల్లగొండ తాలూకాల్లో విస్తరించిన కందూరును తెలుగు చోడులు పరిపాలించటాన వారిని కందూరు చోడులని పేర వచ్చింది. మొదట వీరి రాజధాని మహబూబ్‌నగర్ సమీపంలోని కోడూరు. ఈ వంశానికి చెందిన మూడో భీమచోడ, మొదటి గోకర్ణులకు వర్ధమానపురం (నంది వడ్డెమాన్), పానగల్లులు రాజధానులుగా ఉండేవి. క్రీ.శ. 1033 నుంచి క్రీ.శ. 1163 వరకూ 130 ఏళ్ళపాటు సాగింది. ఉదయచోడుని కాలంలో క్రీ.శ. 1163లో కాకతీయ రుద్రదేవుని దండయాత్రలో సన్నగిల్లి తరువాత క్రీ.శ. 1248 వరకూ కొద్దిపాటి భూభాగాన్ని పాలించారు. ఈ రాజ్యాన్ని ఏరువభీముడు (క్రీ.వ. 1028-1050), తొండ (క్రీ.శ. 1050-1075), రెండో భీమదేవ చోడ (క్రీ.శ.1075 - 91), రెండో తొండరస (క్రీ.వ. 1077-1093), మల్లచోడుడు (క్రీ.శ. 1093-1100), ఉదయచోడుడు (క్రీ.శ.1100-1104), మూడో భీమచోడుడు (క్రీ.శ.1104-1157), భీమచోడుడు

(క్రీ.శ. 1104-1154), మొదటి గోకర్ణచోడుడు (క్రీ.శ. 1122-28), రెండో ఉదయ చోడుడు (క్రీ.శ. 1136-1176), నాలుగో భీమచోడుడు (క్రీ.శ. 1176-1238), రెండో గోకర్ణచోడుడు (క్రీ.శ. 1176-1248) పాలించారు. కందూరు చోళులు నల్లగొండ జిల్లా, మహబూబ్‌నగర్ జిల్లాల్లోని మల్లేశ్వరం, సోమశిల, వర్ధమానపురం, ఒల్లాల, పానగల్లు, మామిళ్ళపల్లి, కొలనుపాక, పాములపాడు, వేములనెరవ, ఆలవానిపల్లి, నెక్కొండ, భూత్‌పూర్, రాచూరు, అనిమెల, గట్టుతుమ్మెన, ఉప్పరపల్లి, రామలింగాలగూడెం, తుమ్మేడు, పెద్దకడుంబూరు, పేరూరు, పరడ, ఎండబెట్ట, సిరికొండ, జూపల్లి, ఆగామోతుకూరులలో దేవాలయాలను నిర్మించి, చెరువులను త్రవ్వించి వాటి నిర్వహణకు భూముల్ని దానం చేశారు.

కందూరు చోళులు తొలుత కళ్యాణ చాళుక్యులకు సామంతలుగా ఉన్నందువల్ల వారు కట్టిన దేవాలయాలు కళ్యాణ చాళుక్యుల వాస్తురీతినీ, స్వతంత్రులై పాలించిన తరువాత వర్ధమానపురం, పానగల్లుల్లో కాదంబ నాగర శైలి విమానాలతోనూ నిర్మించారు. పానగల్లులోని పచ్చల సోమేశ్వరాలయ సముదాయంలో ఒకవైపు మూడు, మరోవైపున ఒకటి దేవాలయాలు (చతుష్కూటం) ఒక మండపానికి కలుపబడినాయి. అన్ని దేవాలయాలు గర్భాలయ, అర్ధమండపాలతో ఉండి, ముందు భాగంలో 64 స్తంభాలతో ఒక మహామండపముంది.

ఆలయాల శిఖరాలు శిధిలమైనాయి. అధిష్ఠానం, పాదవర్గం ప్రస్తరం,

పచ్చల సోమేశ్వరాలయం, పానగల్లు

మూడంతస్తుల విమానాలతో నిర్మించబడి, పాదవర్గం పై కూట కోష్ఠాలతో, దేవతాశిల్పాలతో ఆకర్షణీయంగా తీర్చిదిద్దారు. వాహనాలపై ఉన్న అష్టదిక్పాలకులు, ఉమామహేశ్వర, భైరవ, నటరాజ, గణేశ, అందగత్తెల శిల్పాలున్నాయి. లోని కెళితే గర్భాలయ ద్వారాలను అత్యంత రమణీయంగా చెక్కారు. మండపం మధ్య స్థంభాలపై భాగవత, రామాయణ దృశ్యాలను, శివపురాణంలోని అంశాలు చెక్కారు. మండపం మధ్య స్తంభాలపై భాగవత, రామాయణ దృశ్యాలను, శివపురాణంలలోని అంశాలను చెక్కారు. కప్పులపై దిక్పాలకులు, మధ్యన నటరాజశిల్పం, కందూరు చోళుల కాలపు శిల్పుల పనితనాన్ని తెలియజేస్తున్నాయి. మూడు దేవాలయాలు ఒక వరుసలో నుండగా ఎదురుగా వున్న ఒక దేవాలయ గోడలపై అంతగా శిల్పం లేదుగానీ, ప్రస్తర కపోతం కిందగల ఉత్తర (దూలం) వర్గంపైన మైథున, శృంగార దృశ్యాలు లైంగికవిద్యనందిస్తున్నాయి.

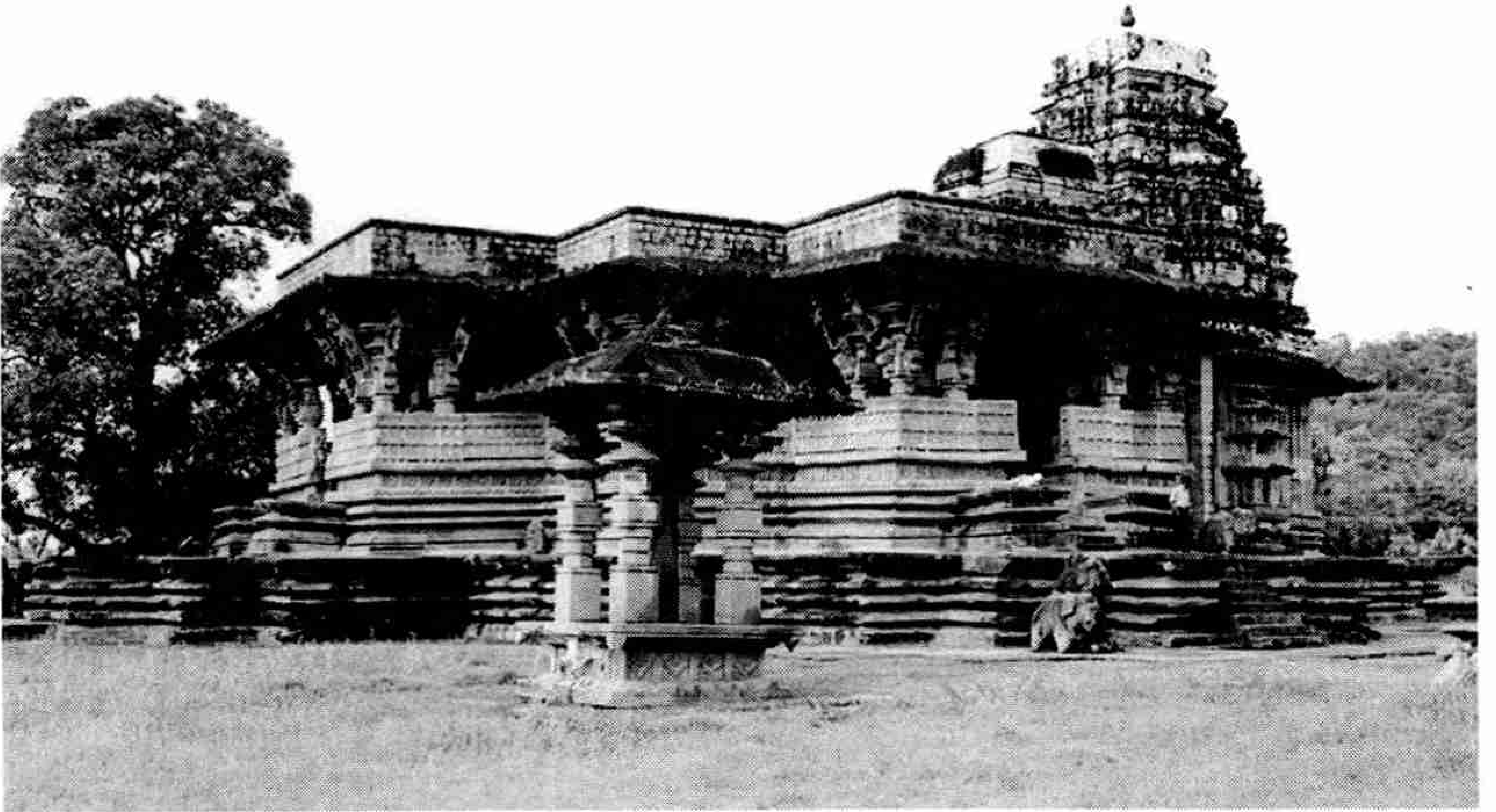
నందివడ్డెమానులోని త్రైపురుషదేవాలయం (త్రికూటం) మూడు దేవాలయాలతో రంగమండపానికి కలపబడినాయి. ఒక్కో ఆలయం గర్భాలయ, అర్ధమండపాలతోనూ, అధిష్టానం, పాదవర్గం, ప్రస్తరం, కంఠం, కపోతం వరుసలున్న విమానం, శిఖరాలతో కాదంబ నాగర శైలిలో ఉంది. నల్గొండ జిల్లా ఒల్లాలలో కందూరు చోళుల కాలపు సాదా శిలాతోరణముంది.

కాకతీయుల దేవాలయాలు (క్రీ.శ. 12 - 14 శతాబ్దాలు)

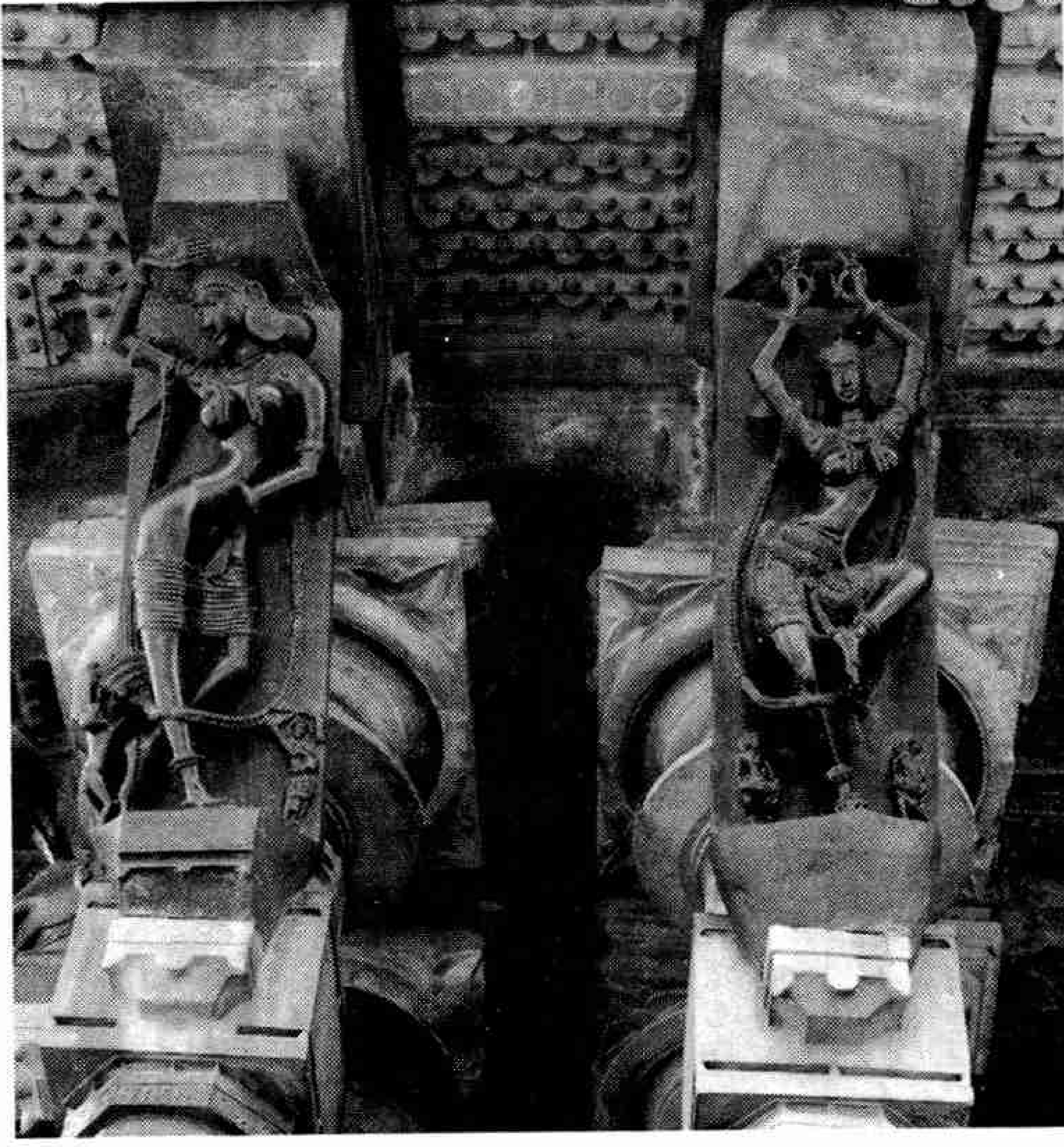
శాతవాహనుల తరువాత తెలుగు మాట్లాడే వారి ప్రాంతాలన్నీ ఏకంచేసిన కాకతీయులు క్రీ.శ.1152 నుంచి క్రీ.శ. 1323 వరకూ పాలించారు. కాకతీయ రుద్రదేవుని కాలంలో (క్రీ.శ.1163) నిర్మించిన వేయిస్తంభాల గుడి నుంచి, గణపతిదేవుని కాలంలో నిర్మించిన రామప్పగుడి, ఘనపురం దేవాలయాలు, కాకదీయుల దేవాలయ వాస్తుకు అద్దం పడుతున్నాయి. హనుమకొండలోని వేయిస్తంభాల గుడిగా పిలువబడుతున్న త్రికూటాలయం రుద్ర, వాసుదేవ, ఆదిత్యుల కోసం నిర్మించబడింది. నక్షత్రాకారపు చిన్న ప్రదక్షిణాపథం, దానిపైన ఒక అధిష్టానం, స్తంభవర్గం, దీని మీద గోడంతా స్తంభాలతో అమర్చినట్లు కనిపించే విన్యాసం, మధ్య మధ్య దేవతా శిల్పాలు, చిన్న కపోతమున్న ప్రస్తరంలో చూడముచ్చటగా వుంది. పైన ఇటుకలతో నిర్మించిన ఆలయాలు పడిపోయాయి. ఇక లోపలికెళితే, ప్రవేశద్వారానికి ఇరువైపులా కక్షాసనాలు, అద్భుతమైన శిల్పాలతో చెక్కిన రంగమండపం, కప్పుల భాగాలు, అర్ధమండప ద్వారాలపై కిటికీలు, శిల్పాలు, పై దూలాలపై

వేయిస్తంభాల మండపం, హన్మకొండ

రామప్ప దేవాలయం, పాలంపేట

మదనికలు, రామప్ప దేవాలయం, పాలంపేట

నంది, రామప్ప దేవాలయం, పాలంపేట

కోటగుళ్ళు, గణపురం

నటనమాడుతున్న నటరాజు, నరసింహుల శిల్పాలు తొలి కాకతీయ శిల్పుల పనితనానికి మచ్చుతునకలు. తరువాత ఆలయానికి కొంచెం ముందుగా నంది, దాని తరువాత కళ్యాణ మండపం (369 స్తంభాలతో నిర్మించబడినది) ఉన్నాయి. తరువాత నిర్మించిన కాకతీయ ఆలయాలకు రుద్రుని వేయిస్తంభాల గుడి నమూనా ఉపకరించింది.

ప్రధానంగా ప్రస్తావించాల్సిన కాకతీయ దేవాలయాల్లో హనుమకొండలోని వేయిస్తంభాల గుడి (క్రీ.శ.1163), మంథని, బెజ్జంకి, కొండపర్తి, నందివడ్డెమాను, ముత్తారం, గోదావరి ఖని, కాళేశ్వరం, నిడికొండ, చంద్రవల్లి, వరంగల్, కటాక్షపూరం, రామానుజపురం, బుద్ధపురం, వూటుకూరు ముఖ్యమైనవి.

గణపతిదేవుని కాలంలో అతని సైన్యాధ్యక్షుడు రేచర్ల రుద్రిరెడ్డి (రుద్రుడు) పాలంపేటలో (క్రీ.శ.1213లో) నిర్మించిన రామప్పదేవాలయం, కాకతీయ దేవాలయ వాస్తుకు పరాకాష్టగా చెప్పుకోవచ్చు. ఆలయాన్ని పరిశీలించి చూస్తే, నక్షత్రాకారపు ఎత్తైన ఉపపీఠం ప్రదక్షిణాపథంగానూ, దానిపైన గర్భాలయం, అర్ధమండపం, మహా(రంగ)మండపం, కొంచెం ముందుగా నందిమండపం, ఎడమవైపు అమ్మవారి ఆలయం, దానికి కుడివైపు మూలలో రేచర్ల రుద్రుని శాసనమున్న మండపం, మరో ఆలయం చుట్టూ ప్రాకారంతోనూ, ఇక ప్రదక్షిణాపథంపై నున్న ఆలయం అధిష్టానం, స్తంభవర్గం, విశాలమైన కపోతంతోనున్న ప్రస్తారం, దానిపై సుకనాసితోనున్న విమానం

పేర్కొనదగిన అంశాలు. ఆలయ అధిష్టానం, కక్షాసనాలపై వెలుపలివైపు జైనతీర్థంకరులు, రుషులు, మైధున, శృంగార, రతికేళిలో నున్న శిల్పాలు, భైరవ, గణేశ శిల్పాలు చిన్నవైనా ముచ్చటగా ఉంటాయి. ఆలయం గోడలపై కూటకోష్టాలతోనూ, స్తంభికలతోనూ, మూడంచెల మంచెలతోనూ, పొడవాటి స్తంభాలతోనూ విలక్షణ వాస్తు ప్రతిబింబిస్తుంది. కప్పు భాగంలోన్ను కపోతం విశాలంగా అలంకార విల్పంలో వడ్రంగానికేమీ తీసుపోనట్లుంది. దూలాలకు, స్తంభాలనూ కలుపుతూ ఏటవాలుగా అమర్చిన నాగిని, మదనిక శిల్పాలు, మరెక్కడా కానరావు. ఆలయ రంగమండపంలోకెళితే కక్షాసనంపై చిన్న దేవాలయాలు పరివారాలయాలుగానున్నాయి. రంగమండప స్తంభాలు, దూలాలు, కప్పుపైన చెక్కిన శిల్పాలు కాకతీయ శిల్పులు, నైపుణ్యాన్ని తెలియజేస్తున్నాయి. ఇక అర్ధమండప ద్వార శాఖలను పరిశీలిస్తే 20కి పైగా నృత్యభంగిమల్లోనున్న శిల్పాలు, వాద్యకాండ్రు, చెలికత్తెలు, ద్వారదూలంపై నటరాజ శిల్పం, మధ్యరంగ కప్పుపై అష్టదిక్పాలకుల శిల్పాలు కంటికింపుగా ఉంటాయి.

పాలంపేటకు 6 కి.మీ. దూరంలో నున్న గణపురంలో గణపతిరెడ్డి కట్టించిన కోటగుళ్ళు కాకతీయ దేవాలయ వాస్తుకు మరో ఉదాహరణ. మధ్య ప్రధాన దేవాలయం, తూర్పున త్రికూటం, పడమరన కళ్యాణ మండపం, ఉత్తరాన తొమ్మిది, దక్షిణాన మూడు, పశ్చిమాన నాలుగు మధ్యలో ఇంకా మూడు దేవాలయాలతో మొత్తం 22 దేవాలయాలున్న సముదాయం ఆనాటి కళింగ, ఆంధ్ర, ద్రావిడ, కర్ణాటక, ఘూర్జరశైలి దేవాలయాల నమూనాలుగా నిర్మించబడినాయి. ప్రధానాలయం గర్భాలయ, అర్ధమండపాలతోనూ, శిథిలమైన మహామండపాలతో ఉండి మొత్తం ఎత్తైన ఉపపీఠం,ప్రదక్షిణపథంపై ఉంది. రంగమండప స్తంభాలు, దూలాల మధ్య రామప్ప మాదిరిగా యువతులు, సింహ-వ్యాళ శిల్పాలున్నాయి. త్రవ్వకాల్లో బయటపడిన నిలువెత్తు శివ, విష్ణు ద్వారపాలక శిల్పాలు కాకతీయ శిల్పుల పనితనాన్ని తెలియజేస్తున్నాయి.

తెలంగాణా రీతిని ప్రతిబింబిస్తున్న కాకతీయ దేవాలయాలు 1500లకు పైగానే ఉన్నాయి. తొలుత నిర్మించిన మొగలిచర్ల, సోమశిల దేవాలయాలు సాదాగా ఒక వరుస రాతితో నుండగా, తరువాత రెండు వరుసల గోడలతో విశాలంగా నిర్మించబడినాయి. దేవాలయాలు ఏకకూట, ద్వికూట, త్రికూట, పంచకూటాలయాలని, ఒకటి, ఎదురెదురుగా రెండు, ఒకటి మధ్యలో, అటూ ఇటూ చెరొకటి చొప్పున మూడు, ఒకటి మధ్యన ప్రక్కన

అటూ ఇటూ ఎదురెదురుగా రెండు, రెండు చొప్పున మొత్తం ఐదు దేవాలయాలు నిర్మించబడినాయి. ఇంకా తోరణాలు (వరంగల్ కోటలోని కీర్తి తోరణాలు). ద్వార మండపాలు (రెండంతస్తుల ద్వారమండపం- రామానుజపురం), నందిమండపం (రామప్ప), శాసన మండపం (రామప్ప), కళ్యాణ మండపం (హనుమకొండ, గణపురం), కాకతీయ దేవాలయ వాస్తులో ప్రధానాంశాలు. తొలినాళ్ళలో కళ్యాణ చాళుక్య దేవాలయ వాస్తును అనుసరించినా, స్వతంత్రులైన తరువాత ఒక ప్రత్యేక శైలిలో ఆలయాలను నిర్మించి కాకతీయ శైలిగా గుర్తింపు నిచ్చారు.

విజయనగర దేవాలయాలు (క్రీ.శ. 14 - 17 శతాబ్దాలు)

క్రీ.శ. 1336లో సంగమ వంశానికి చెందిన హరిహరరాయలు, బుక్కరాయల చేత స్థాపించబడిన విజయనగర రాజ్యాన్ని వారు హంపి నుంచి పాలించారు. క్రమంగా విజయనగర సామ్రాజ్యంగా రూపుదిద్దుకొన్న ఈరాజ్యాన్ని సంగమ (క్రీ.శ. 1336 - 1485), సాళువ (క్రీ.శ.1485-1501), తుళువ (క్రీ.శ.1505 - 1568), ఆరవీడు (క్రీ.శ.1568-1672) వంశాలు పాలించాయి. విజయనగర చక్రవర్తుల్లో శ్రీకృష్ణదేవరాయలు దక్షిణ భారతదేశంలో ఎక్కువ భూభాగాన్ని వశపరచుకొని సుభిక్షంగా పాలించాడు. ఆయన పరిపాలనా కాలం అన్ని రంగాల్లో అభివృద్ధి సంతరించుకొని స్వర్ణయుగంగా భాసిల్లింది. కవులను, కళాకారులను ఆదరించి పరమత సహనాన్ని పాటించి వ్యవసాయాన్ని పోషించి, వర్తక వాణిజ్యాలకు పెద్దపీట వేసి విశాలమైన, ఎత్తైన ఆలయ గోపురాలను నిర్మించి పటిష్టమైన కోటలను కట్టి, చక్కటి రాజనీతితో పాలించాడు. విద్యారణ్యుని సూచన మేరకు నాలుగు రాజవంశాలు కొత్త కొత్త ఆలయాలను నిర్మించాయి.

కర్నాటకలోనూ, హంపీలోనే కాక, తెలుగునాట కూడా విజయనగర రాజులు క్రీ.శ. 14-15 శతాబ్దాల్లో చిప్పగిరి, పుష్పగిరిలో దేవాలయాలను నిర్మించారు. చిప్పగిరిలోని బసవేశ్వర, చెన్నకేశవ దేవాలయాలను కంపిలి ప్రభువులు నిర్మించారు. పుష్పగిరిలోని చెన్నకేశవాలయం త్రికూట పద్ధతిలో నిర్మించబడినది. ప్రతి ఆలయానికి ఒక గర్భగృహం, అర్ధమండపం, రెండు మహామండపాలను కలిగివుంది. సంతాన మల్లేశ్వర, ఉమా మహాలింగేశ్వరాలయాలు, చెన్నకేశవాలయానికి తరువాత జోడించారు. ఈ ఆలయాల గోడలపైన, కప్పులపైన రమణీయ శిల్పాలున్నాయి. అధిష్టాన వర్గం, పాదవర్గంలోని కుంభపంజర స్తంభాలు, కోష్టాలు, రామాయణ భాగవత దృశ్యాలతో చెక్కబడినది. విమానం

మూడంతస్తులతో ద్రావిడరీతిలో నిర్మించబడినది. శ్రీశైలంలోని మల్లికార్జునాలయానికి ముఖమండపాన్ని నిర్మించారు. సంగమ వంశ రాజులు ఇంకా గోరంట్ల, కోయిలకుంట్ల, కదిరి, ఎగువ అహోబిలం దేవాలయాలను తొలి విజయనగర వాస్తు రీతిలో నిర్మించారు.

తుళువ వంశం వారు కూడా కొద్దిపాటి చేర్పులతో దేవాలయ, మండప, గోపురాలను నిర్మించారు. హంపీతో పాటు, తిరుపతి, లేపాక్షి, పెనుగొండ, వొంటిమిట్ట, అనిమెల, మార్కాపురం, గండికోట, రాయచోటి, తాడిపత్రి దేవాలయాలను నిర్మించారు. ఈ కాలంలో ఒకే ప్రాకారం నిర్మించబడినది. దాదాపు చోళుల ఆలయ సాంప్రదాయాలనే పుణికిపుచ్చుకొని, కొన్ని మార్పు చేర్పులతో పరివారాలయాలను కట్టడం ఈ కాలంలోనే మొదలైంది. అమ్మవారికి విడిగా ఒక ఆలయం కట్టడం కూడా ఇప్పుడే మొదలైనట్లు తాడిపత్రి దేవాలయం రుజువుచేస్తుంది. మహామండపం తరువాత వాహనశాలను జోడించడం, ఈకాలపు మరో ప్రత్యేకత. ఇంకా విశాలమైన మహామండపం, వంద స్తంభాల (నూరుకాళ్ళ) మండపం, కళ్యాణ మండపాలు కూడా ఈకాలంలోనే తొలిసారిగా నిర్మించబడినాయి. మార్కాపురం, లేపాక్షి, తిరుపతి, గండికోట దేవాలయాలు ఇందుకు ఉదాహరణలుగా పేర్కొనవచ్చు. ఇంకా విశాలమైన మహామండపాలు ఉదయగిరి, అహోబిలాల్లో చూడవచ్చు.

దేవాలయాలు నిలబడే మొదటి వరుసైన అధిష్ఠానాలను వింతవింతగా భేదాభేదాలతో బాగా అలంకరించి నిర్మించారు. సోమపాలెం, తాడిపత్రి, గండికోట దేవాలయ అధిష్ఠానాలు ఈ విషయాన్ని రుజువుచేస్తున్నాయి. ఎత్తైన నేలతో నిర్మించిన ఈ మండపాలను చేరుకోవడానికి మెట్లను ఏర్పాటు చేసి అటూ ఇటూ గజ, వ్యాళాలతో బిగించారు. మండప స్తంభాల్లో అనేక రకాలను సృష్టించారు. వీటిలో సప్తస్వరాలనొలికించే ఒక పెద్ద స్తంభం చుట్టూ 5 నుంచి 7 వరకు చిన్న స్తంభాలతో ఉన్నది. చిత్రకంఠ, మంచబన్ద, అశ్వపాద, సింహపాద స్తంభాలతో పాటు అనివొట్టి స్తంభాలను కూడా మండపాల నిర్మాణంలో ఉపయోగించుకొన్నారు. స్తంభాలను అశ్వపాదంపై నిలబెట్టి, మధ్యలో విగ్రహభాగం, నాగబంధం, అష్టపట్టం, మధ్య చదరం, కలశం, కుడం, ఫలికాపద్మం, పుష్పపోలికలుంటాయి. కుంభంలోంచి రెండువైపులా తీగెలొస్తున్నట్లు మధ్యలో స్తంభం, దానిమీద పంజరంతో ఉండే కుంభపంజర స్తంభం ఈ కాలపు ప్రత్యేకతల్లో మరొకటి. ఎత్తైన గోపురాలను శ్రీకృష్ణదేవరాయలితో పాటు ఇతర రాయలు కూడా నిర్మించటాన వీటిని రాయగోపురాలనీ, రాజగోపురాలని పేరుకలిగింది. శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కాళహస్తిలో క్రీ.శ. 1516లో నిర్మించిన

గోపురం దాదాపు 200 అడుగుల ఎత్తుంది. ఇంకా ఇలాంటి గోపురాలు తిరుపతి, తాడిపత్రి, నాగలాపురం, ఉదయగిరిలో కూడా చూడవచ్చు. సోమపాలెంలో లాగా దీపస్తంభ నిర్మాణం కూడా ఈ కాలంలోనే జరిగింది.

ఇక చివరిదైన ఆరవీటిశాఖ కూడా బాగా అలంకారాలున్న గోడలు, స్తంభాలున్న దేవాలయ, మండప, గోపురాలను నిర్మించింది. స్తంభాలపై జంతువులను, జీవన ప్రమాణాలతో చెక్కటం ప్రత్యేకతగా పేర్కొనవచ్చు. తిరుమలలోని తిరుమలరాయ మండపం, ఇందుకు చక్కటి ఉదాహరణలు. ఇలా విజయనగర కాలంలో మునుపెన్నడూ లేనంతగా విశాల ఆవరణలున్న ఆలయ సముదాయాలు, చక్కటి అలంకరణలున్న కట్టడ భాగాలు, అనేక రకాల మండపాలు నిర్మించబడి యావత్ భారతదేశంలోనే దేవాలయ వాస్తులో తనకంటూ ఒక ప్రత్యేక స్థానాన్ని సుస్థిరపరచుకొంది.

సంస్థానాల దేవాలయాలు (క్రీ.శ. 16 - 17 శతాబ్దాలు)

విజయనగర కాలంలోనూ, అటు తరువాత, తెలుగు నేలపై దాదాపు 50కి పైగా చిన్న చిన్న సంస్థానాలున్నాయి. ఈ సంస్థానాధీశులు తమ ప్రభువుల కనుసన్నల్లో మెలుగుతూనే పరిపాలతోపాటు కళలు, సాహిత్యాన్ని కూడా సోషజంచారు. కోటల్ని, రాజప్రాసాదాల్ని కట్టుకొన్నారు. దేవాలయాల విషయానికొస్తే తొలుత విజయనగర సామ్రాజ్యంలో అంతర్భాగమై తరువాత స్వతంత్రపాలన సాగించిన కొన్ని సాంస్థానాలు కట్టడాల విషయంలో ముమ్మాటికీ విజయనగర శైలినే ఎంచుకొన్నారు. మహబూబ్‌నగర్ జిల్లా జటప్రోలులోని మదనగోపాల స్వామి దేవాలయం ఈ కోవకు చెందుతుంది.

కృష్ణానదికి ఎడమవైపు మునుపటి కొల్లాపూర్ తాలూకా కేంద్రానికి 15 కి.మీ. దూరంలో, గోపులాపురం వాగుకు పక్కనే జటప్రోలు సంస్థానం వారి రాతికోట, అందులో ఒక ప్రాసాదం, జటేశ్వరస్వామి, మల్లికార్జున స్వామి, మదన గోపాలస్వామి దేవాలయంలుండేవి. శ్రీశైలం ప్రాజెక్టు జలాశయం ముంపుకు గురికావటంన ఈ ఆలయాలను ఎగువనున్న జటప్రోలు అడ్డరోడ్డుకు తరలించి మళ్లీ కట్టారు. విజయనగర రాజుల మెప్పు పొందిన రేచర్ల గోత్రీకులు, సురభివంశానికి చెందిన కుమారమాదానాయకుడు, మాధవరాయలు జటప్రోలు సంస్థానాన్ని పొందారు. కుమార మాదానాయకుడు జటప్రోలులోని మదనగోపాల స్వామిదేవాలయాన్ని నిర్మించగా, చంద్రికాపరిణయం రాసిన మాధవరాయలు మంచాల కట్టలోని మాధవస్వామి ఆలయం,

పెంట్ల వెల్లిలోని వెంకటేశ్వరాలయం, సింగోటంలోని నరసింహ స్వామి ఆలయం, చిన్నమారూరులోని చెన్నకేశవాలయాలను నిర్మించాడు.

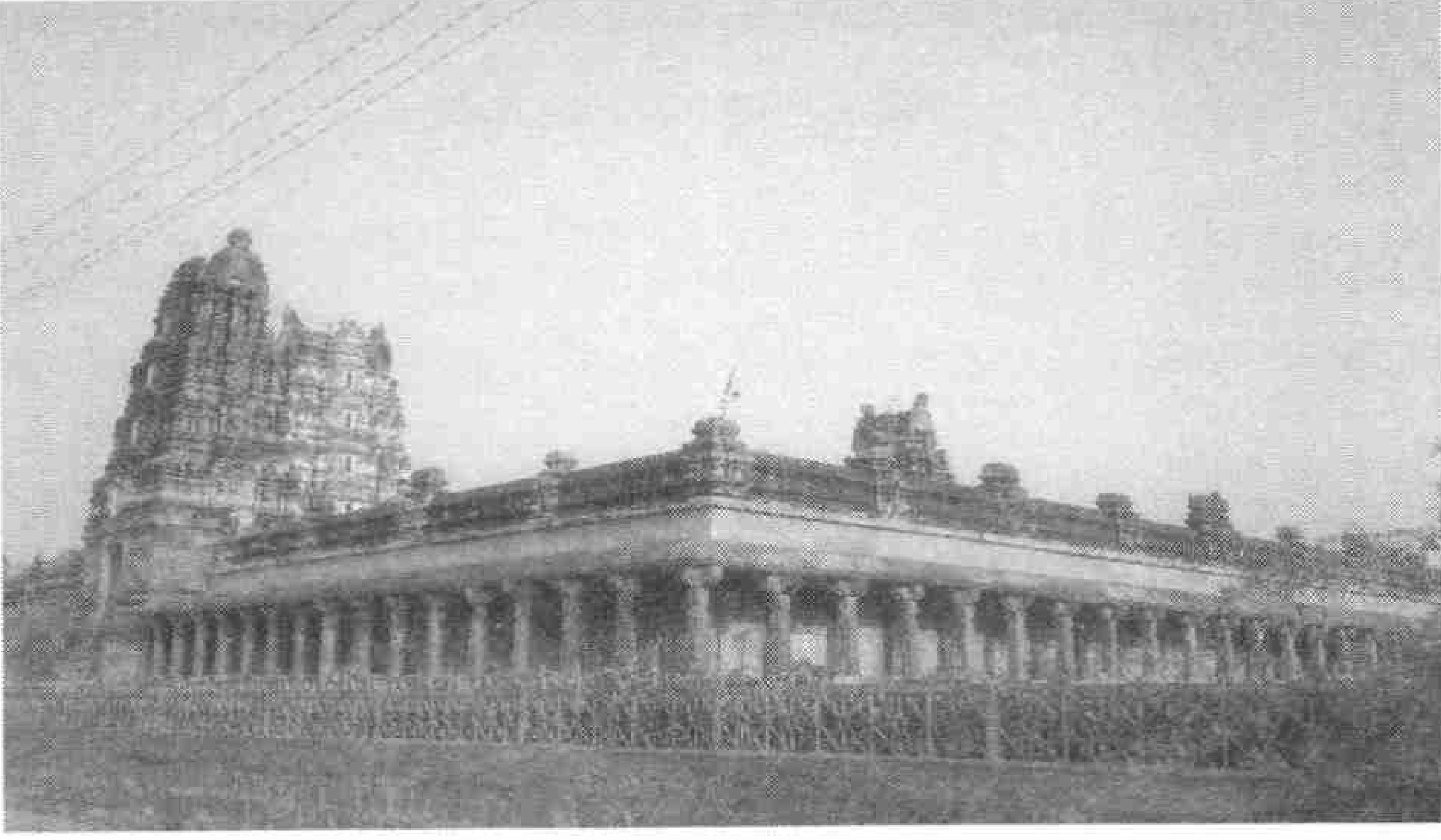
మాదానాయుడు నిర్మించిన మదనగోపాల స్వామి ఆలయం, మాధవరాయలు నిర్మించిన మాధవస్వామి ఆలయాలు దాదాపుగా ఒకే కొలతలతో ఒకే తీరుగా ఉండటం గమనించదగ్గ విషయం. మదనగోపాల స్వామి ఆలయాన్ని పరిశీలిస్తే, గర్భాలయ, అర్థమండప, అంతరాళ, మహామండప, సభామండప, గరుడాలయం, ధ్వజస్తంభ, బలిపీఠాలతో నిర్మించబడి, చుట్టూ 205 అడుగుల పొడవు 155 అడుగుల వెడల్పు గల ప్రాకారం, ఆగ్నేయంలో పాకశాల, ఈశాన్యంలో యాగశాల, దక్షిణంవైపున పాకశాలనుంచి ప్రారంభమై యాగశాలవరకు కొనసాగిన ప్రాకారమండపం, ఆండాళ్, ఆళ్వార్లకు ప్రత్యేకాలయాలతో పరిపూర్ణ దేవాలయ వాస్తుకు అద్దం పడుతుంది. పడమర, ఉత్తరం, దక్షిణాల్లో ద్వారాలు, తూర్పున చక్కటి శిల్పకళతో నిర్మించిన గోపురం, దానిముందు దీపస్తంభం ఉన్నాయి. రెండంతస్తుల గర్భాలయానికి అధిష్టానం, పాదవర్గం, ప్రస్తరం, కర్ణకూటం, శిఖరం, స్థూపి ఉన్నాయి. మహామండపానికి, అలాగే సభామండపానికి మూడువైపులనుంచి ద్వారాలు, ప్రవేశమార్గాలు ఉన్నాయి. గర్భాలయ, అర్థమండప ద్వారశాఖలపై చక్కని శిల్పముండగా, మహామండప ద్వారాలు సాదాగా ఉన్నాయి. మహామండపంలోని స్తంభాలు సాదాగా ఉండగా, 84 స్తంభాలు గల సభామండపంలో మాత్రం రకరకాల స్తంభాలు విజయనగర వాస్తుశిల్పానికి అనుకరణా అని అనిపిస్తాయి.

ఈఆలయం నూటికి నూరు పాళ్ళు మరో విజయనగర సామంతులైన పెమ్మసానివారు తాడిపత్రిలో నిర్మించిన చింతల వెంకటరమణాలయమే గుర్తుకు తెస్తుంది. విజయనగర కాలంలో పతాకస్థాయికి చేరిన ఆలయ వాస్తు, సంస్థానాధీశుల కాలంలో కొన్నాళ్ళు అదేవిధంగా కొనసాగినా, రానురానూ ప్రాంతీయ బేధాలతో స్థానిక సంప్రదాయాలతో సన్నగిల్లింది. నిజామాబాద్ జిల్లా డిచ్‌పల్లిలోని రామాలయం కూడా ముమ్మాటికీ విజయనగర దేవాలయ వాస్తును అనుసరించి సంస్థాన కాలంలో కట్టిన ఆలయమే.

శాతవాహన కాలంలో ఇటుకలతో గర్భాలయం వరకూ, ఇక్ష్వాకుల కాలంలో ఇటుకలతో గర్భాలయ, అర్థమండప, మహామండప, ధ్వజస్థంభ, ప్రాకార, గోపురాలతో నిర్మించబడిన తొలినాటి దేవాలయాలు, చాళుక్యుల కాలానికి ఎత్తైన ఇటుకరాతి

లేపాక్షి ఆలయం

ఒంటిమిట్ట రామాలయం

తాడిపత్రి ఆలయం

గండికోట ఆలయం

జటప్రోలు దేవాలయం

దేవాలయాలుగా రూపుదిద్దుకొన్నాయి. తరువాత రాష్ట్రకూట, కళ్యాణ చాళుక్య, వేంగీ చాళుక్య, తూర్పు గాంగుల కాలంలో ప్రాంతీయ శైలిలో భిన్నరీతునల్లో ఆలయాలు నిర్మించబడినాయి.

కాకతీయుల కాలంలో కప్పు వరకూ రాయి, పైన ఇటుకలతో విమానాలు నిర్మింపబడినాయి. విజయ నగర కాలంలో విశాల ప్రాంగణాలతో ఎత్తైన గోపురాలతో దేవాలయాలు నిర్మింపబడి తెలుగు వారి దేవాలయ వికాసాన్ని తెలియజేస్తున్నాయి. అటు తరువాత సంస్థానాధీశులు విజయనగర రీతిలోనే ఆలయాలను నిర్మించారు.

తెలుగు దేవాలయాలపై పొరుగు ప్రాంతాల ప్రభావం

తెలుగు నేలకు ఉత్తరాన ఒడిషా, చత్తీష్‌గడ్, మహారాష్ట్రలు, పశ్చిమాన కర్నాటక, దక్షిణాన తమిళనాడున్నాయి. ఉత్తరాదిన విశాఖపట్నం, శ్రీకాకుళం జిల్లాల్లో ఒడిషా (కళింగ) దేవాలయ వాస్తు ప్రభావాన్ని చూడవచ్చు. సింహాచలం, శ్రీకూర్మం, ముఖలింగం, అరసవెల్లి, దీర్ఘాసి, జయతి, గలవెల్లి దేవాలయాలను తూర్పుగాంగులు నిర్మించటాన ఈ దేవాలయాలు కళింగ దేవాలయ వాస్తుకు అద్దం పడుతున్నాయి. అలాగే అదిలాబాద్ జిల్లా జైనాద్, సిరిచలము మొదలైన దేవాలయాలు మధ్య భారత దేశానికి చెందిన ఛాందెల్లి దేవాలయ వాస్తులో నిర్మించబడినాయి. ఇక పశ్చిమాన నిజామాబాద్, మెదక్, మహబూబ్‌నగర్, రంగారెడ్డి, కర్నూలు, అనంతపూర్ జిల్లాల్లోని దేవాలయాలపై కళ్యాణ చాళుక్య, విజయనగర వాస్తు ప్రభావం ఉంది. దక్షిణాది జిల్లాలైన చిత్తుగేరు, కడప, నెల్లూరు జిల్లాలోని దేవాలయాల్లో తొలుత పల్లవ, తరువాత చోళ, విజయనగర వాస్తు రీతులు కనిపిస్తాయి. దీనిక్కారణం, ఆయా భూభాగాలు, పరాయి రాజుల ఆధీనంలోకెళ్లినపుడు ఆయా రాజవంశాలు ఆమోదించిన వాస్తు శైలిలోనే ఆలయాలు కూడా నిర్మించబడటం. అందుకనే ఆయా ప్రాంతీయ దేవాలయాలపై ఉత్కళ (కళింగ), కన్నడ, తమిళ శాసనాలు కూడా చెక్కబడినాయి.

ఇలా తెలుగు నాట దేవాలయాలు కొన్ని సందర్భాల్లో కళింగ, కర్ణాటక, తమిళ (ద్రావిడ) సంప్రదాయాలను పుణికిపుచ్చుకొన్నాయి.

గుహాలయాలు: (క్రీ.శ. 4-14 శతాబ్దాలు)

తెలుగు నాట కొండల్ని తొలిచి గుహలుగా మలిచింది బౌద్ధులే. వర్షాకాలంలో నాలుగు నెలలపాటు ఒకే చోట నివసించటాన్ని వస్సావాసం అంటారు. ఈ కాలంలో

బౌద్ధాచార్యులు, భిక్షువులు బుద్ధవచనాన్ని పఠిస్తూ, ధ్యానం చేస్తూ గడుపుతారు. ఉపాసకులు వీరికి భిక్షను అందిస్తారు. అందుకోసం గుహల్ని తొలిపించారు. మన రాష్ట్రంలో గుంటుపల్లి, పాండవులమెట్ట, ఎర్రవరం, శంకారంల వద్ద బౌద్ధ గుహలున్నాయి.

విష్ణుకుండినులు కాలం నుంచి శైవ, వైష్ణవాలయాల కోసం గుహల్ని తొలవటం మొదలైంది. విజయవాడలోని మొగలరాజపురం, విద్యాధరపురంలో క్రీ.శ. 4-5 శతాబ్దాలనాటి గుహలున్నాయి. ప్రకాశం జిల్లా భైరవకోనలో క్రీ.శ. 8-9- శతాబ్దాల నాటి గుహలున్నాయి. ఇవి శైవాలయాలు. కరీంనగర్‌జిల్లా అడవిసోమన పల్లిలో మళ్లీ శైవమతానికి చెందిన గుహాలయాలున్నాయి. కాకతీయుల కాలానికి చెందిన గుహలు అదిలాబాద్ జిల్లా మందమర్రి మండలం గాంధారికోటలోనూ ఉన్నాయి. ఆ తరువాత గుహాలయాలను తొలిచిన ఆధారాలు లేవు.

గుహాలయాలు, మొగల్రాజపురం

Blank Page

ప్రపంచ తెలుగు మహాసభల ఆశయాలు

- తెలుగు జాతి భాషా సంస్కృతులపై నేటి యువతరానికి ఆసక్తి కలిగించేలా ప్రణాళికలు తయారు చేయడం.
- ప్రపంచ వ్యాప్తంగా ఉన్న తెలుగు వారిని ఒక వేదికపై చేర్చి భాషాసంస్కృతులు ఎదుర్కొంటున్న సమస్యలకు పరిష్కారాలు కనుగొనడం.
- తెలుగుభాష ప్రపంచ భాషలతో సరితూగేలా అంతర్జాలంలో ఉపయోగించడానికి చర్యలు చేపట్టడం.

తెలుగును పాలన, బోధన, ప్రసార మధ్యమ భాషగా వినియోగించేందుకు చర్యలు తీసుకోవడం.

- తెలుగు వారి జానపద, సంప్రదాయ కళారూపాల ప్రదర్శనలకు, ప్రచారానికి ప్రణాళిక రూపొందించడం.
- తెలుగు జాతి ప్రాచీనతలను, ప్రశస్తిని వెలుగులోకి తేవడం
- తెలుగు జాతి చరిత్రపై భాషపై గ్రంథాలు ప్రచురించి కొత్త పారిభాషిక పదాలు తయారు చేయడం.
- తెలుగు భాషను అభ్యసించే వారికి సరళమైన శైలిలో పాఠ్యగ్రంథాలు, బోధనోపకరణాలు తయారు చేసే ప్రణాళిక రూపొందించడం.
- తెలుగు నేలపై గల చారిత్రిక, ఆధ్యాత్మిక స్థలాలకు, పర్యాటక కేంద్రాలకు ప్రాచుర్యం కల్పించడం.

తెలుగు భాష వికాసం **తెలుగు సంస్కృతి ప్రకాశం**

దేశ భాషలందు తెలుగు లెస్స